

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Українська академія внутрішніх справ

СЛОВНИК

термінів і визначень з курсу
„Загальна теорія держави
і права“

Навчальний посібник

Київ 1995

Схвалено редакційно-видавничкою радою
Української академії внутрішніх справ

Словник термінів і визначень з курсу «Загальна теорія держави і права»: Навчальний посібник. — Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1995. 80 с.

Словник є повноцінним навчальним посібником, в якому знайдено і значення багатьох юридичних понять і категорій, що зустрічаються в професійній діяльності органів внутрішніх справ. Зміст словника відрізняється доступністю юридичної мови, логічністю викладання матеріалу, повнотою розкриття тем. Він з успіхом може використовуватись як вчителями навчальних закладів МВС України, так і практичними співробітниками правоохоронних органів.

Рецензент: доктор юридичних наук, академік В. Ф. Сіренко (Інститут держави і права АН України).

Словник підготували: В. В. Конейчиков, академік, доктор юридичних наук; С. Л. Лисенков, професор, кандидат юридичних наук; О. Д. Тимощук, начальник кафедри, доцент, кандидат юридичних наук; О. Д. Тимощук, О. Г. Мурашин, О. Л. Слюсаренко, Ю. А. Веберніков, Д. М. Кослюк, В. В. Чурпіта, О. В. Шмоткин — доценти, кандидати юридичних наук; С. Д. Гусарев, В. С. Шиньков — старші викладачі, кандидати юридичних наук; Ю. В. Прокопенко, викладач кафедри; О. В. Целюва, М. О. Жуківська, В. Ф. Савельєв — ад'юнкти.

Редактор С. П. УРСОВ

© Українська академія внутрішніх справ, 1995

Тема. 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. СИСТЕМА ЮРИДИЧНИХ НАУК І МІСЦЕ В НІЙ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Предметом теорії держави і права є основні та загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права, їх складових елементів і процесів, державної і правової дійсності взагалі.

Методологія теорії держави і права — це сукупність принципів, правил, прийомів та засобів наукової діяльності, які застосовуються для отримання істинних знань, що об'єктивно відображають державно-правову діяльність.

Види методів теорії держави і права. Залежно від широти чи використання методи науки підрозділяються на:

загальні, що застосовуються всіма чи більшістю наук (наприклад, структурно-функціональний метод, метод системного аналізу);

приватнонаукові, що властиві конкретній або деякій групі наук (наприклад, порівняльний метод, метод формально-логічного аналізу).

Види юридичних наук:

загальнотеоретичні та історичні науки (теорія держави і права, історія держави і права, історія політичних і правових вчень). Предметом їх дослідження є загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права;

галузеві юридичні науки (наука адміністративного права, наука кримінального права та ін.). Предметом їх дослідження є закономірності правового регулювання відповідних сфер суспільних відносин;

прикладні юридичні науки (судова медицина, судова психологія та ін.). Їх завданням є використання досягнень природознавства і техніки для вирішення проблем юриспруденції;

науки, що вивчають міжнародне і зарубіжне право і державу.

Функції теорії держави і права:

інтерпретаційна — пізнання державно-правової дійсності;
евристична — відкриття нових закономірностей, що виникають в процесі розвитку предмета дослідження;

методологічна — це метод для дослідження практики;
прогностична — визначає тенденції розвитку явищ, які вивчаються;
ідеологічна — полягає у формуванні відповідного світогляду в людей.

Тема 2. СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА, ПРАВО

Суспільство — це історично створена форма сумісної життєдіяльності людей, структуру якої складають соціальні суб'єкти, соціальна діяльність та соціальні відносини.

Громадянське суспільство — це історично складена форма сумісної життєдіяльності людей, що являє собою сукупність приватних відносин (економічних, соціальних, духовних) між вільними особами (громадянами), що виникають у процесі їх діяльності для задоволення різноманітних, історично обумовлених інтересів та потреб.

Соціальна діяльність — це єдність теоретичного та матеріально-практичного процесів, що здійснюються суб'єктами з метою доцільного зміцнення та використання навколишнього світу в інтересах людей.

Соціальні суб'єкти — це індивіди, що володіють свідомістю та волею, та їх групи, із яких складається суспільство. **Людина** — біосоціальна істота, що виділилась із інших форм земного життя завдяки свідомості, умінню мислити, вольонію членороздільною мовою, здібністю створювати та використовувати знаряддя праці.

Особа — це людина, що володіє індивідуальними, інтелектуальними, соціально-культурними та морально-етичними якостями, які формуються суспільством.

Громадянин — це особа, яка знаходиться в правових зв'язках з державою, або член громадянського суспільства.

Індивід — це одиничний представник людського роду.

Соціальна спільність — визначена сукупність людей, які мають спільні ознаки, наприклад, професію, місце проживання і т. ін.

Населення — сукупність людей, що мешкають на обмеженій кордонами території, перебувають у межах даної держави і підлягають її юрисдикції.

Народ — у звичайному значенні — населення держави, країни; у точному науковому розумінні — це спільність лю-

дей, включаючи ту частину, ті верстви, котрі за своїм об'єктивним положенням здатні спільно, організовано приймати участь у прогресивному розвитку країни, загалом — це працюючі маси.

Нація — це соціально-економічна і духовна спільність людей, яка виникає із родів, племен, народностей, та має свою мову, самосвідомість, деякі особливості культури та характеру.

Етнос — стійка соціальна група людей: плем'я, народність, нація, а також внутрішньонаціональні (наприклад, лемки в Україні), та національні (слав'янський етнос) угруповання людей.

Політика — система соціальних відношень, соціальних дій, ідеологічних поглядів, націлених на формування, формування, вираження та реалізацію життєвих інтересів соціальних суб'єктів.

Економіка — система соціальних відношень до соціальної діяльності в галузі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ.

Рушійні сили розвитку суспільства — суттєві, необхідні, довго діючі фактори, що забезпечують функціонування та прогрес суспільства, головними з яких є громадські протиріччя, соціальні потреби та інтереси, прогресивна діяльність соціальних суб'єктів.

Соціальний інтерес — причина дій соціальних суб'єктів, що являє собою результат усвідомлення суб'єктом існування у нього незадоволеної потреби та виникнення цілеспрямованого, вольового рішення на задоволення цієї потреби.

Соціальний прогрес — це напрямок розвитку суспільства від нижчого до вищого, критеріями якого є: ступінь оволодіння людьми стихійними силами природи, ріст продуктивності праці, подолання соціально-політичної нерівності та духовної нерозвиненості.

Загальнолюдські цінності — суспільні явища та відносини, що показали свою загальну користь для людства, та неодноразово довели необхідність свого існування.

Соціальне регулювання — упорядкування поведінки соціальних суб'єктів шляхом надання їм прав, покладення обов'язків, накладення заборон.

Саморегулювання — упорядкування поведінки соціального суб'єкта самим суб'єктом.

Державне (правове) регулювання — вид соціального ре-

Тема 3. ПОНЯТТЯ, ПОХОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ

гулювання, що здійснюється державою та її органами за допомогою видання та примінення юридичних норм.

Громадське регулювання — вид соціального регулювання, що здійснюється недержавними суб'єктами на підставі звичаїв, моралі, корпоративних та інших норм.

Нормативне регулювання — регулювання, що здійснюється за допомогою норм (правових, моральних, релігійних та ін.), тобто правил поведінки;

а) що відноситься до виду, групи однорідних випадків;

б) що розповсюджуються на всі суб'єкти, які потрапляють у ці ситуації;

в) що реалізуються багаторазово, коли ці випадки відбуваються.

Індивідуальне регулювання — здійснюється шляхом винесення індивідуальних рішень, що приймаються на підставі соціальних норм:

а) для кожного конкретного випадку чи окремих ситуацій;

б) рішень, що адресовані конкретним суб'єктам;

в) рішень, що мають разове використання.

Соціальні відносини — зв'язки, що виникають між соціальними суб'єктами в процесі їх життєдіяльності та в усіх сферах громадського життя.

Соціальні групи — стійка сукупність людей, які мають загальні інтереси, світогляд, цінності та норми поведінки.

Соціальна організація — об'єднання людей, які спільно реалізують певну соціальну програму або мету і діють на підставі певних правил і процедур.

Соціальна система — інтегрована сукупність певних соціальних об'єктів, соціальних відношень, соціальної діяльності, що утворюють деяку цілісність, єдність та одночасно мають внутрішню структуру цієї цілісності.

Середовище соціальної системи — це зовнішні по відношенню до системи предмети, явища, соціальні суб'єкти, інші соціальні системи, з якими вони взаємодіють, змінюючи їх та змінюючись під їх впливом.

Суспільно-економічна формація — це історично визначений тип суспільства, що засновується на певному способі виробництва.

Первісний лад — суспільно-економічна формація, певний тип суспільства, що характеризується колективною формою об'єднання людей, які спільно виробляли примітивні знаряддя праці, засоби для свого життя, де існувала колективна власність і суспільна влада. Розглядають родову (група людей, первісне стадо) і родову спільності людей.

Первісне стадо — об'єднання окремих людей та їх груп для спільного полювання, проживання, добування і споживання їжі й інших засобів існування.

Суспільно-економічна формація — певний тип суспільства, цілісна соціальна система, що функціонує і розвивається за своїми специфічними законами на основі конкретного способу виробництва. Кожне суспільство характеризується певним типом суспільних відносин — тобто відносин між людьми, що складаються в процесі їх спільної практичної і духовної діяльності. Для родового періоду суспільних відносин характерні такі спільності як *рід, фратрія, плем'я*.

Рід — це первинний виробничий, соціальний і етнічний колектив людей в докласовому суспільстві, який засновується і існує, як правило, на кровно-родинних зв'язках.

Фратрія — братство двох і більше родів, яке характеризується розширенням взаємовідносин між родами.

Плем'я — спільність людей в докласовому суспільстві, що складалась з декількох родів, які мали багато загальних рис і інтересів, як-то: діалект мови, звичаї і релігійні культи, територію для полювання та проживання, загальне ім'я та ін.

Суспільна влада — управління справами первинної спільності (роду, фратрії, племені) здійснюється всіма дорослими членами на загальних зборах, рада старійшин. Повсякденне керівництво покладалось на виборних старійшин, військових вождів, ведучих на полюванні.

Старійшина — найбільш авторитетна особа, що вибиралась на загальних зборах для здійснення повсякденного керівництва родом.

Військовий вождь — виборна особа, що здійснювала керівництво під час війни між племенами.

Ведучий на полюванні — найбільш умілий і кмітливий мисливець, що обирався перед полюванням.

Функції суспільної влади — напрямки волевого відношен-

ня між людьми в первісному суспільстві, що визначають відповідну поведінку людей. Розрізняють такі функції керівництва: контроль, ведення війни тощо. Названі функції виконувалися всіма членами роду (племени) і не потребували спеціального апарату.

Примус у первісному суспільстві — застосування засобів громадського впливу на особу, що не додержувалась норм поведінки (первісних — звичаїв, релігійних культів, табу тощо). Розрізняють такі види впливу, як зауваження, догана, обов'язок вибачитися, відшкодувати збиток. Вищим видом примусу було вигнання з роду. Застосовувалася також кровна помста та ін.

Процес розпаду первісного ладу був довгим. Головна роль у цьому процесі належить переходу від привласнюючого господарства до виробництва: скотарства, землеробства, ремесла.

Передумови виникнення держави: 1. Три великих розподілі праці: землеробство відокремлюється від скотарства, ремесло — від землеробства; доявляється клас купців. 2. Поява надлишкового продукту, патріархальної сім'ї, приватної власності й майнової нерівності. 3. Утворення класів, як великих груп людей з протилежними інтересами, виникнення міжкласових конфліктів. 4. Неспроможність суспільної влади первісного ладу регулювати класові протиріччя і конфлікти. 5. Утворення спеціальних організацій людей, що професійно здійснюють керівництво в суспільстві, виникнення держави як політичної організації публічної влади.

Форми виникнення держави:

а) *у Стародавніх Афінах.* Класична форма, що характеризується появою політичної організації суспільної влади внаслідок протиріч усередині родоплемінного суспільства, яке розпадалося одночасно зі зміною способу виробництва;

б) *у Стародавньому Римі.* Крім загальних передумов прискоренню державності спонукала боротьба патрициїв (родової знаті) та плебеїв (прийшлого населення);

в) *у німецьких народів.* У той час, коли німці підкорили собі колишні території Римської імперії, у них був період розпаду первісних суспільних відносин. Для того, щоб тримати в покорі захоплені землі і людей, загарбники почали створювати князівства, що сприяло виникненню державності. Державність у німців виникла як ранньофеодальна;

г) *у народів Стародавнього Сходу.* Крім основних передумов виникнення у них державності, важливу роль тут віді-

грала організація суспільних робіт для побудови каналів, що виконували функцію зрошувальної системи;

д) *у індіє і майя* утворення державності було прискорено розвитком землеробства;

е) *у східнослов'янських племен* державність виникла як результат поступового переродження органів військової демократії в державні органи.

Існують й інші концепції виникнення держави. Це *геологічна теорія*. Одним з її представників був Хома Аквінський (1225—1274). Суть теорії зводиться до проголошення походження держави від Бога, обґрунтовується вічність і неперушність існуючої державної влади, що буде-яке постання на існуючі в державі порядки приречені на невдачу, що божа влада, вкладена в руки правителя, має призначення захищати благо всіх людей.

Патріархальна теорія. Суть її полягає в тому, що начебто держава є результат історичного розвитку і розростання сім'ї, а абсолютна влада монарха — це продовження батьківської влади в сім'ї. Основними представниками названої теорії були Арістотель, Фільмер, Михайловський та ін.

Договірна теорія. Поясне виникнення держави внаслідок об'єднання людей на основі добровільної згоди (договору) про те, що одні — будуть управляти, а інші — виконувати їх управлінські рішення. Представниками названої теорії були Гораций, Спіноза, Гоббс, Руссо, Радіцев та ін.

Психологічна теорія. Поясне виникнення держави особливими властивостями, що закладені у психіці людини: потреба до покори, наслідування, усвідомлення залежності від видатної особистості та ін. Згідно з цією теорією, народ не здатний до прийняття управлінських рішень і постійно потребує керівництва певного лідера. Одним з представників теорії був Л. І. Петражицький (1867—1931).

Теорія насильства. Суть її полягає в тому, що неначебто держава виникає як результат завоювання одних племен іншими, обергання в рабів одного народу іншим. Держава є засобом утримання в покорі загарбаних народів і зміцнення панівної влади над переможеними. Представниками цієї теорії були Гумплович, Каутський, Дюринг та ін.

Органічна теорія. Була обґрунтована англійським філософом Гербертом Спенсером (1820—1903). Він провів аналогію між державою і біологічним організмом. За Спенсером, держава, подібно біологічному організму, народжується, росте, досягає похилого віку і вмирає. Як і біологічний організм,

держава має політичне тіло: руки, ноги, голову, тулуб, внутрішні органи, що виконують певні функції.

Ознаки, що відрізняють державу від органів публічної влади в первісному суспільстві: а) замість кровнородних зв'язків, що існували в первісному суспільстві, у державі населення поділяється за територіальною ознакою: селище, село, місто, район, округ, область та ін. Для держави характерна особлива публічна влада (політична і економічна), що не співпадає з бажанням населення, чого не було в первісному суспільстві; б) утримання публічної влади, що відокремлена від суспільства, потребує коштів, які утворюються за рахунок податків і позик, чого не було в первісному суспільстві; в) держава встановлює чи санкціонує загальнообов'язкові правила поведінки, що складають позитивне право і використовує його як головне знаряддя для управління людьми, чого не було в первісному суспільстві.

Термін «держава» розглядають у субстанціональному, атрибутивному, інституціональному і міжнародному значенні. У *субстанціональному* значенні держава — це організоване в певні корпорації населення, яке функціонує в просторі і часі. В *атрибутивному* — це устрій певних суспільних відносин, офіційний устрій конкретного суспільства. В *інституціональному* — це апарат публічної влади, це державно-правові органи, що здійснюють державну владу. У *міжнародному значенні* державу розглядають як суб'єкт міжнародних відносин, як єдність території, населення і суспільної влади.

Держава — це суверена, політико-територіальна організація влади певної частини населення в соціально неоднорідному суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу, здатна через свою величину робити загальнообов'язковими для населення всієї країни, здійснювати керівництво і управління загальносуспільними справами.

Основні ознаки держави: а) суверенітет; б) поділ населення за ознаками території проживання замість поділу за кровно-родинними ознаками; в) наявність апарату управління і примусу; г) здатність видавати загальнообов'язкові правила поведінки; д) здатність збирати податки, робити позики, давати кредити; е) здійснювати управління в суспільстві в інтересах певної частини населення.

Національною державою вважають ту, що утворена нацією, яка компактно проживає на певній території, економічно і політично самовизначилась, створює сприятливі умови

для існування всіх мешканців країни незалежно від їх національної належності.

Типологія держав — розподіл усіх держав, що існували і існують в історії людства, на певні групи, що надає змогу розкрити їх соціальну сутність і призначення.

Історичний тип держави — сукупність її певних рис, існуючих у межах однієї суспільно-економічної формації, які характеризуються єдністю економічної основи, соціальної сутності та зовнішніх форм виявлення. Розрізняють рабовласницький, феодалний, капіталістичний, перехідний від капіталістичного до соціально-демократичного і соціально-демократичний типи держав.

Рабовласницький тип держави: а) економічна основа — рабовласницький спосіб виробництва; б) політична основа — диктатура рабовласників; в) соціальна основа — наявність класу рабів і рабовласників.

Феодалний тип держави: а) велика земельна власність феодалів, дрібне натуральне господарство селян залежних від феодалів; б) диктатура класу феодалів над залежними селянами; в) наявність основних класів — феодалів і селян.

Капіталістичний тип держави: а) капіталістична система господарства заснована на свободі приватної власності на знаряддя і засоби виробництва; б) експлуатація найманої робочої сили; в) політичне панування класу буржуазії над найманими робітниками; г) наявність класів буржуазії і робітників.

Держави соціально-демократичного типу: а) організація політичної влади більшістю населення країни; б) забезпечення реального здійснення основних прав людини і громадянина; в) задоволення загальнолюдських потреб на основі свободи, гуманізму, справедливості; комбінація приватної (групової і індивідуальної) державної і комунальної форм власності; г) наявність різних класів, соціальних груп і прошарків населення і створення умов для їх солідарності і консолідації.

Громадянське суспільство — організація вільних і рівноправних індивідів, сімей, класів, інших соціальних груп і прошарків, кожному з яких держава забезпечує юридично рівні можливості бути власниками, користуватися свободами в процесі виробництва і розподілу матеріальних благ, мати надійний соціальний захист, брати участь у політичній та інших сферах життєдіяльності людини.

Правова держава — така держава, в якій на основі діючо-

го права реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому, де держава і людина несуть взаємну відповідальність згідно з діючим правовим законом.

Основні ознаки правової держави: а) верховенство і панування правового закону; б) постійне утвердження суверенітету народу як єдиного джерела державної влади; в) здійснення розподілу влади на законодавчу, виконавчу, судову; г) забезпечення реалізації прав і виконання обов'язків людини і громадянина; д) вседозволеність у відносинах особи з іншими суб'єктами і чітке визначення повноважень для держави, її органів і службових осіб; е) взаємна відповідальність особи і держави; є) організація ефективного контролю і нагляду за здійсненням законів і режиму законності.

Шляхи формування правової держави в Україні: а) необхідність зв'язати правом діяльність держави і її органи; б) формування правового механізму відчуження людини від засобів виробництва, власності і державного управління; в) чітка робота законодавчого і виконавчого органів; г) створення незалежної судової системи; д) формування більш високого рівня правосвідомості і правової культури людей.

Тема 4. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

Політична влада — вироблення і проведення в життя політичних програм усіма суб'єктами політики (формальними і неформальними).

Державна влада — одна з ознак держави, що характеризується суверенітєтю, універсальністю, загальностю примусового впливу на поведінку людей.

Політична система суспільства розглядається в широкому і вузькому розумінні. У широкому — система «матеріальних» і «нематеріальних» компонентів, зв'язаних політичними відносинами з приводу здійснення політичної влади. У вузькому — взяті в єдності і взаємодії державні, громадські організації, трудові колективи та інші політичні інститути.

Структура політичної системи включає в себе:

а) суб'єкти політики; б) політичні норми; в) політичні відносини; г) політичні функції; д) політичний процес; е) політичний режим; є) політичні погляди; ж) політичну свідомість; з) політичну культуру; и) зв'язки між названими компонентами.

Суб'єкти політики — носії політичної влади, що об'єднані з соціальної спільності, державні і громадські організації, політичні партії і рухи, трудові колективи та інші групи людей, а також окремі особистості.

Соціальні спільності — національно-етнічна структура суспільства, що характеризується такими формами як рід, плем'я, народність, нація.

Політичні партії — об'єднання громадян, прихильників певної програми суспільного розвитку, що мають на меті вироблення державної політики, формування органів держави, місцевого і регіонального самоврядування, а також представництво в системі цих органів.

Громадські організації — об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, національно-культурних, творчих, вікових, спортивних та інших загальних інтересів.

Трудові колективи — політико-економічне об'єднання всіх працівників для спільної трудової діяльності на державних, громадських, приватних підприємствах, в установах, організаціях та кооперативних об'єднаннях.

Політична особа — це людина (індивід), що бере активну участь у політичному житті суспільства.

Політичні норми — правила поведінки, що регулюють політичні відносини суб'єктів політики.

Політичні правовідносини — вид суспільних відносин, що складаються між суб'єктами політики з приводу здійснення політичної влади.

Політичні функції — основні напрямки діяльності політичних суб'єктів. До них відносяться: а) політичне цілевизначення; б) політична інтеграція суспільства; в) регулювання політичної діяльності; г) забезпечення цілісного управлінського впливу на суспільні процеси.

Політичний процес — сукупна діяльність усіх суб'єктів політичних відносин, що направлена на формування, зміну, перетворення і функціонування політичної системи суспільства, здійснення політичної влади.

Політичний режим — сукупність засобів, прийомів і спо-

собів реалізації політичної влади, яка характеризується якісною та кількісною мірою участі народу, націй, соціальних груп, інших верств населення, окремих громадян для її здійснення.

Політичні погляди — система теорій та ідей, що відображають політичні особливості суспільства, а також положення, інтереси, завдання і мету політичних особливостей певного суспільства, направлені на збереження чи зміну існуючої політичної системи.

Політична свідомість — ідеї, теорії, погляди, переконання, почуття, настрої, звички, спонукання щодо діючої чи бажаної політичної системи суспільства.

Політична культура — ідеологічні і психологічні характеристики і оцінки людиною існуючого політичного буття, вибір варіанта поведінки у відповідності з індивідуальними і суспільними інтересами.

Важливим суб'єктом політики є *держава*, як суверенна організація політичної влади. Розглядають суверенітети — державний, народний і національний.

Державний суверенітет — властивість державної влади, що визначає її верховенство, повноту, самостійність і незалежність у внутрішніх відносинах, рівність і незалежність у зовнішніх відносинах, забезпечує можливість державі діяти за своїм розсудом, вирішувати самостійно всі внутрішні і зовнішні справи.

Народний суверенітет — повновладдя народу який здійснює свою невід'ємну і неподільну владу самостійно і незалежно від інших соціальних сил.

Національний суверенітет — реальна спроможність нації визначати зміст, характер і повноту свого політичного, економічного, соціального, культурного та інших сфер життя, та забезпечувати своє самовизначення аж до утворення незалежної держави.

Політична система України включає в себе: а) народ України; б) Українську державу; в) українські політичні партії, громадські організації та рухи; г) трудові колективи підприємств, установ, організацій публічної і приватної власності в Україні; д) українських політичних діячів; е) політичні норми, відносини, свідомість і культуру в Україні; є) інші політичні явища, які існують в Україні.

Форми взаємодії об'єднують громадян і трудових колективів з державою: правові і організаційні.

Вплив об'єднань громадян і трудових колективів на дер-

жавні органи: а) в процесі формування депутатського корпусу; б) при виконанні державою своїх функцій; в) співпраця представників об'єднань громадян у державних колегіальних органах; г) право законодавчої ініціативи (наприклад, Академія наук України); д) прийняття об'єднаннями громадян нормативних і індивідуальних юридичних актів з дозволу держави; е) прийняття в окремих випадках державними органами спільних рішень або за погодженням з ними; є) можливість окремих об'єднань громадян контролювати роботу державних органів і організацій; ж) можливість прийняття заходів громадського впливу на окремі правопорушення.

Вплив органів держави на об'єднання громадян: а) створення державою і її органами сприятливих умов (юридичного, матеріального і організаційного характеру) для організації і діяльності об'єднань громадян; б) прийняття необхідних нормативно-правових актів щодо організації і діяльності об'єднань громадян і трудових колективів; в) підготовка державними органами або санкціонування типових статутів, положень з метою стимулювання виникнення і організації діяльності деяких об'єднань громадян; г) держава застосовує юридичні санкції до об'єднань громадян у разі порушення ними діючого законодавства.

Тема 5. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Функції держави — це напрямки її діяльності, в яких виражаються та конкретизуються сутність, завдання і цілі держави.

Види функцій держави:

за часом функціонування — постійні, тобто такі, що здійснюються на всіх етапах розвитку держави; тимчасові — здійснюються тільки на конкретному етапі її розвитку;

за значенням для суспільства — основні, тобто найбільш загальні та важливі напрямки діяльності держави для здійснення стратегічних завдань і цілей; неосновні — це напрямки діяльності держави для здійснення конкретних завдань у другорядних сферах суспільного життя;

за сферою суспільного життя — політичні, економічні, культурні та ін.;

за територіальною спрямованістю — внутрішні і зовнішні.

Внутрішні функції — це головні напрямки дія...

жави, що виражають її внутрішню політику, забезпечують її внутрішній розвиток.

Види внутрішніх функцій держави: а) економічна б) культурно-виховна; в) регулювання міри праці і споживання; г) охорони і захисту всіх форм власності; д) соціального обслуговування населення; е) екологічна; є) охорона правопорядку, прав і свобод людини і громадянина.

Зовнішні функції держави — це основні напрями і галузі діяльності держави за її межами у взаємовідносинах з іншими державами, міжнародними громадськими організаціями і світовою спільнотою в цілому.

Види зовнішніх функцій держави: а) організація співробітництва з іншими суб'єктами міжнародних відносин; б) захист державного суверенітету; в) підтримка миру і мирного співіснування всієї світової спільноти.

Тема 6. ФОРМИ ДЕРЖАВИ

Під формою держави розуміють організацію і функціонування державної влади відносно форми правління, форми державного устрою і державно-правового режиму.

Форма правління — організація верховної влади, яка передбачає порядок її утворення і діяльності, компетенцію і взаємозв'язок її органів, а також кількість і якісну міру участі населення в здійсненні верховної державної влади.

Види форм правління:

а) *монархія* — вища державна влада здійснюється однією особою і передається, як правило, за спадком;

б) *республіка* — верховна влада в державі здійснюється колегіальним виборним органом (парламентом).

Монархія може бути:

а) *абсолютною* — коли сам монарх вирішує всі основні питання державної політики і при ньому існують лише ті чи інші консультативні органи;

б) *конституційною* — коли поруч з монархом діє обраний народом представницький орган (парламент), який здійснює законодавчі функції.

Республіка може бути:

а) *парламентською* — коли парламент у повному обсязі зосереджує в собі законодавчі функції, безпосередньо видає закони, обирає Президента держави, який, як правило, виконує представницькі обов'язки, створює уряд країни;

б) *президентською* — це коли поряд з парламентом народ безпосередньо обирає і Президента країни, який очолює виконавчу владу.

Конституційна монархія; парламентська та президентська республіки утворюються та діють на основі принципу розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Сенс цього розподілу в тому, щоб ні одна з них не могла при власнити собі функції та повноваження двох інших гілок державної влади.

Форма державного устрою — національно-територіальна і адміністративно-територіальна організація державної влади, яка включає в себе співвідношення частин держави і її органів між собою і з державою в цілому.

Види форм державного устрою:

— *проста* (унітарна) — це держава, що не має складових частин, які володіють ознаками державності.

Усі інші види форм державного устрою складні. Це:

а) *федерація* — союзна держава, яка об'єднує інші держави (іноді суверенні), а також державні утворення;

б) *конфедерація* — це союз держав, добровільне об'єднання суверенних держав створене для виконання певних завдань, переважно зовнішньополітичних і військових;

в) *імперія* — держава, що утворилася шляхом завоювання чи приєднання нових територій, і в якій залежність її складових частин від верховної влади є абсолютною.

Державно-правовий режим — це сукупність засобів, прийомів реалізації державної влади, що відображають її характер і зміст з точки зору співвідношення демократичних і недемократичних засад.

Основними видами державно-правового режиму є:

а) *демократичний режим* — влада здійснюється для забезпечення основних прав людини шляхом вільного виявлення і врахування інтересів усіх суб'єктів суспільства через демократичні інститути. Різновидами демократичного режиму слід вважати: демократично-ліберальний, демократично-консервативний, демократично-радикальний;

б) *недемократичний режим* — державна влада здійснюється з обмеженням або порушенням основних прав людини шляхом ігнорування інтересів усіх груп населення, зосередження неконтрольованої державної влади в руках правлячої верхівки або однієї особи. Різновидами недемократичного режиму слід вважати: авторитарний, расистський, фашистський, військово-диктаторський тощо.

Тема 7. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ. МІСЦЕ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ У МЕХАНІЗМІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Механізм держави — це система всіх державних організацій (органів, підприємств, установ), які здійснюють її завдання і реалізують державні функції.

Державні підприємства і державні установи — це такі організації, які під керівництвом відповідних органів (апарату держави) практично здійснюють функції держави у сфері виробничої діяльності, безпосередньо зв'язані зі створенням матеріальних цінностей (державні підприємства), чи діяльності, не пов'язаної з ним (державні установи).

Апарат держави — це система всіх державних органів, які здійснюють її завдання і виконують функції управління.

Апарат демократичної, правової держави:

- виникає і діє на основі закону;
- охороняє права людини і громадянина;
- захищає злагоду і консенсус у суспільстві;
- свої обов'язки і функціональні напрямки виконує згідно з принципом розподілу влад;
- співпрацює з різноманітними громадськими об'єднаннями;
- пріоритет у реалізації влади віддає методам переконання;

— є виразником і представником суверенітету держави. Апарат держави складається із системи державних органів.

Органи держави — це структури, які здійснюють функції державного керівництва підпорядкованими підприємствами і установами, а також дають обов'язкові вказівки населенню щодо виконання тих чи інших дій.

Органи держави мають такі основні ознаки:

- формування їх безпосередньо державою і здійснення державними органами своїх функцій від імені держави;
- усі вони створюються у відповідності до закону шляхом безпосередньої чи представницької демократії;
- покликані виконувати передбачені законом функції;
- мають державно-владні повноваження;
- діють в установленому порядку, за допомогою притаманних кожному з видів органів форм діяльності;
- пов'язані між собою відношеннями субординації;

— усі разом створюють одну цілісну систему, яка називається державним апаратом;

— кожний державний орган має юридично закріплену організаційну структуру, територіальний масштаб діяльності, спеціальне положення, яке відповідає його місцю і ролі в державному апараті, а також визначає порядок його взаємодії з іншими державними органами і організаціями. Усі органи держави за їх місцем у системі державного апарату можна класифікувати:

1. Первинні, тобто такі, що створюються шляхом прямого волевиявлення всього (або певної частини) населення, і вторинні — ті, що створюються первинними, походять від них і їм підвігні.

2. За змістом діяльності на: а) органи законодавчої влади; б) органи виконавчої влади; в) органи судової влади; г) контрольно-наглядові органи.

3. За способом створення на: а) виборні; б) призначувальні; в) ті, що успадковуються.

4. За часом функціонування: а) постійні; б) тимчасові.

5. За територією, на яку поширюються їх повноваження, на: а) загальні (центральні); б) місцеві (локальні).

6. За складом на: а) одноособові; б) колегіальні.

Теорія розподілу влад — це модель побудови державного апарату, у відповідності з якою влада в державі повинна бути розподілена між законодавчими, виконавчими та судовими органами, при цьому кожна з влад по відношенню до інших самостійна і незалежна, що виключає можливість узурпації всієї влади в державі якоюсь особою чи окремим органом.

Під внутрішніми органами (тобто, сферою діяльності ОВС) необхідно розуміти ту сферу діяльності держави, яка пов'язана із забезпеченням охорони суспільного і правового порядку, усіх видів власності, захистом прав, законних інтересів громадян і організацій.

Тема 8. ОСНОВНІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ

Анархізм — у повсякденному вжитку невизнання, заперечення будь-якої влади, порядку, дисципліни, авторитету тощо. У політичному лексиконі — ідеологічний, соціально-політичний рух, що походить від ідеї безвладної держави і має на меті досягнення нічим не обмеженої свободи людини.

Етапизм — активне втручання держави та її структур у всі сфери життя суспільства, яке призводить до надмірної централізації, регламентації та бюрократизації суспільних процесів, їх омертвіння; типи політичної свідомості, згідно з якими держава розглядається як важливий інтегруючий фактор («державний» тип свідомості), антипод — анархізм — антидержавна політична свідомість.

Дивергенція — теорія, яка на відміну від конвергенції проголошує збільшення кількісного та якісного різноманіття політичних систем, процесів, культур.

Емергенція — теорія, що стверджує виникнення якісно нових політичних систем.

Неокапіталізм — теорія та практика колишніх «соціалістичних» країн, яка спрямована на побудову держави за зразком розвинених демократій.

Теорія масового суспільства — політична концепція, яка змальовує сучасне суспільство з точки зору зростання ролі народних мас в історії, внаслідок чого роль окремої особистості нівелюється, вона стає елементом соціальної машини, що пристосований до її потреб. Представники цієї теорії: Маінгейм, Фромм, Рісен, Мілле, Корнхаузен.

Мерократія — форма правління в елітаристських концепціях, в основі якої лежить принцип особистої заслуги, коли до влади приходять найбільш гідні, компетентні, талановиті люди (М. Янг та ін.).

Мондіалізм — теорія, яка проголошує об'єднання світу та його окремих регіонів — Європи, США та ін. на федеративній основі зі спільним всевітнім урядом (С. Стрейт, А. Ейнштейн та ін.).

Охлократія — у сучасному розумінні означає зневажання законів, демонстративне ігнорування демократичних правил, процедур, певної регламентації при здійсненні політичних дій (виборів, мітингів, демонстрацій і т. п.), спроби погрозами впливати на органи влади, громадських діячів. Крайні форми охлократії — беззінства, бешкетування, бездумне руйнування, самоправства, самосуд. Охлократичні прояви притаманні суспільству, яке переживає кризовий стан, до них призводять руйнування правової структури, паралелі влади, коли суспільні процеси виходять з-під контролю, набирають спонтанного характеру, все менше піддаються правовому регулюванню.

Соціальна держава — демократична держава зі стабільною та розвиненою економікою, яка спроможна здійснити

ефективну соціальну політику: турбуватись про працевлаштування населення і забезпечувати права людини, створювати системи охорони здоров'я та соціального забезпечення, підтримувати малозабезпечені верстви населення, боротися зі злочинністю, розв'язувати соціальні конфлікти.

Християнський соціалізм — багаточисельні напрямки в сучасному християнстві, які обґрунтовують соціалістичну ідеологію та практику положеннями Євангельського вчення.

Доктрина технократії. В епоху технічної революції політична влада переходить від власників до керуючих (менеджерів), адміністраторів, вчених-радикалів, інженерів, експертів. Зосереджуючи у своїх руках управління виробництвом і контроль над ним у масштабах усієї держави, менеджери одержують можливість контролювати і розподіляти. Монополізуючи систему освіти, вони відтворюють себе як особливу касту. Технократи не виражають інтересів певного класу, ними керує суто технологічна ефективність і виробнича раціональність, вони вільні від ідеологічної упередженості. Правління експертів забезпечує ефективне функціонування соціально політичної системи, максимальну матеріальну вигоду, постійне промислове піднесення і загальний добробут.

Теорія конвергенції — теорія, в основі якої лежить ідея про поступове згладжування економічних, політичних та ідеологічних відмінностей між капіталістичною і соціалістичною системами. Підтвердженням цієї тенденції є становлення і розвиток ринкових відносин, правової держави, демократичних свобод, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей в країнах колишнього СРСР, а також посилення регіональних інтеграційних процесів у Західній Європі.

Теорія держави загального добробуту. Держава є виразником інтересів усіх верств населення і вона: а) здійснює сприятливий вплив на приватний сектор шляхом регулювання і контролю: політики, цін, податків, держзамовлень, кредитної політики і т. ін.; б) проводить політику «повної зайнятості» і недопущення економічних криз за допомогою системи планування і прогнозування; в) здійснює політику соціальних послуг: соціальне забезпечення, соціальне страхування, допомога багатодітним матерям, доплати на сім'ю і т. ін., за рахунок чого досягається високий життєвий рівень населення. Таким чином, створення змішаної економіки, активна роль держави і політика соціальних послуг — усе це складає державу загального добробуту.

Теорія плюралістичної демократії. Сучасне суспільство є

сукупністю соціальних верств, які виникають внаслідок спільності тих чи інших інтересів. Для їх виявлення та вираження створюються чисельні суспільні організації. Усі вони намагаються здійснити свої інтереси шляхом тиску на політичну владу. Таким чином, соціальні верстви через свої організації беруть реальну участь у здійсненні влади. Завдання держави полягає в тому, щоб правильно координувати і погоджувати зусилля всіх об'єднань.

Теорія еліт. Політика є сфера боротьби двох протилежних класів: пануючої меншини (еліти) і підпорядкованої більшості народу. Народні «некомпетентні» маси стають об'єктом маніпуляцій демагогів і прокладають шлях диктатурі. У суспільстві завжди править еліта. Вона створюється в трьох сферах: політичній, економічній, інтелектуальній шляхом виділення індивідів, які здобули найбільших успіхів. Будь-яка еліта рано чи пізно заспокоюється на досягнутому, втрачає свої якості, творчу енергію і вступає в конфлікт з новою елітою. «Циркуляція» здійснюється шляхом переворотів.

Тема 9. ПОНЯТТЯ, ПОХОДЖЕННЯ І СУТНІСТЬ ПРАВА. ОБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО

Об'єктивне право — нормативний регулятор, який є системою загальнообов'язкових, формально-визначених норм, що служать критерієм правомірності чи неправомірності поведінки особи, тією юридичною основою, на базі якої визначається практикою наявність чи відсутність у особи юридичних прав і обов'язків.

Приватне право — сукупність правових норм (цивільних, шлюбно-сімейних, житлових та ін.), спрямованих на врядування і захист автономних інтересів індивідів та їх об'єднань.

Публічне право — сукупність правових норм (державних, адміністративних, кримінальних, процесуальних та ін.), які регулюють відносини у сфері загальнодержавного, публічного інтересу громадян держави.

Матеріальне право — юридичне поняття, що визначає сукупність правових норм, за допомогою яких держава здійснює вплив на суспільні відносини шляхом прямого, безпосереднього правового регулювання. Норми матеріального права за-

кріплюють форми власності (юридичний стан майна та осіб), визначають порядок утворення та структуру державних органів, встановлюють правовий статус осіб і т. п.

Процесуальне право — частина норм правової системи, яка регулює відносини, що виникають при розслідуванні злочинів, розгляді та вирішенні кримінальних і цивільних справ.

Регулятивне право — сукупність норм, які встановлюють юридичні права і обов'язки учасників суспільних відносин, що розраховані на правомірну поведінку і не містять у собі санкцій.

Охоронне право — сукупність норм, які передбачають державний примус за скоєння правопорушення і тому завжди містять у собі відповідні санкції.

Форми (джерела) права — офіційні способи виразу (встановлення або санкціонування) норм права і їх юридичного оформлення (нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, правові прецеденти, правові звичаї).

Нормативно-правовий акт — результат діяльності, рішення компетентних органів держави, її посадових осіб, яке приймається в установленому законом порядку, забезпечується державою (гарантується та охороняється), має загальний характер і зовнішній вираз у вигляді офіційного письмового документа, володіє здатністю фактично породжувати юридичні наслідки.

Правовий прецедент — об'єктивне рішення органу держави з конкретної справи, якому надається формальна обов'язковість при розв'язуванні всіх наступних аналогічних справ (судовий, адміністративний).

Нормативно-правовий договір — об'єктивні формально-обов'язкові правила поведінки загального характеру, які встановлені за взаємною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечуються державою.

Правовий звичай — санкціоноване державою звичайне правило поведінки загального характеру.

Закон — прийнятий у конституційному порядку найвищим органом державної влади нормативний правовий акт, який має найвищу юридичну силу щодо інших нормативних актів (указів, постанов тощо).

Підзаконні нормативно-правові акти — це нормативні акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання.

Наказ — обов'язкова для співробітників ОВС система офіційних нормативних приписів, що видаються Міністром ВС

Тема 10. СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО

(у визначених межах — начальниками управлінь і органів) у порядку єдиної початковості з найбільш важливих питань діяльності ОВС.

Інструкція — система нормативних приписів, що визначають порядок реалізації актів вищих органів, порядок діяльності, форми і методи здійснення своїх обов'язків співробітниками ОВС при виконанні тих чи інших завдань.

Вказівка — нормативний припис, що є доповненням до наказу, який визначає форми і методи реалізації завдань у сфері діяльності ОВС.

Положення — систематизовані норми, що визначають структуру установ системи МВС, їх функції, повноваження, форми і методи діяльності.

Порадник — звіт правил про порядок тактичних і технічних особливостей офіційної діяльності співробітників конкретних служб і підрозділів.

Правила — систематизовані норми про порядок проходження документів, здійснення окремих видів дій чи їх груп з установою системи ОВС.

Статут — звіт правил, що визначає завдання, порядок і форми діяльності окремих служб чи окремих сфер діяльності ОВС.

Рішення колегії — нормативний акт колегії МВС з питань виконання завдань і функцій ОВС.

Функціональні обов'язки — нормативні посадові права і обов'язки співробітників ОВС, які являють собою деталізацію вищих нормативних актів відносно до конкретних посад з ОВС.

Функції права — основні напрямки дії права на суспільні відносини, які виражають його сутність і соціальне призначення в суспільстві, способи організації суспільних відносин.

Види функцій права:

а) соціальні (політична, економічна, виховна і ідеологічна);

б) спеціально-юридичні (регулятивна та охоронна).

Принципи права — це вихідні нормативно-керівні засади, які виражаються в праві, характеризують його зміст, основні та закріплені у ньому закономірності суспільного життя.

Суб'єктивне право — у широкому понятті цей термін означає все те, що впливає з правових норм для особи і характеризує її як суб'єкт права. У вузькому — означає право (можливість певної поведінки) особи, яке передбачене певною правовою нормою (наприклад, право на освіту, на відпочинок і т. п.). Слово «суб'єктивне» вказує на те, що мова йде про право, яке належить певному суб'єкту, про його певні юридично визнані можливості, якими він на свій розсуд може скористатися.

Суб'єктивне право тісно пов'язане з об'єктивним, під яким розуміється сукупність діючих у країні юридичних норм. Адже конкретні юридичні права суб'єктів, які становлять сутність суб'єктивного права, формуються в діючих юридичних нормах, тобто — в об'єктивному праві. Таким чином, суб'єктивне право формується в нормах права об'єктивного. У свою чергу, основним змістом об'єктивного права є закріплення познаних певних суб'єктів, тобто — суб'єктивне право.

Зміст будь-якого суб'єктивного права в загальному виді надає уповноваженому суб'єкту такі можливості: а) поводити себе певним чином (право на свої дії); б) вимагати певної поведінки від інших суб'єктів (право на чужі дії); в) звертатись до держави за захистом свого юридичного права (домагання).

За своїм соціальним призначенням, суб'єктивні права об'єднуються в такі видові групи:

соціально-економічні права, що надають суб'єктам можливості для участі в соціально-економічних відносинах (право на працю, відпочинок, на соціальне забезпечення і т. п.);

політичні права, що надають суб'єктам можливості для участі в управлінні справами держави і суспільства (виборчі права, право на участь у референдумах і т. п.);

культурні права, що надають суб'єктам можливості для задоволення їх культурних та духовних потреб (право на освіту, користування досягненнями культури, свобода наукової, технічної, художньої творчості);

особисті права, що надають суб'єктам можливості вільно розпоряджатись собою і забезпечують свободу від втручання держави у сферу відносин, які знаходяться за межами обов'язків суб'єкта перед державою (недогортанність особи, недоторканність житла, свобода совісті і т. п.).

Соціальна цінність суб'єктивних прав — це те значення для суспільства та його розвитку, що мають наявність і фактична реалізація повноважень, які випливають з конкретних суб'єктивних прав.

Особиста цінність суб'єктивних прав — це те значення, що має для особи, її розвитку, задоволення інтересів та потреб наявність і реалізація конкретних повноважень, які випливають зі змісту тих або інших суб'єктивних прав.

Тема 11. СИСТЕМА ПРАВА І СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

Система права — об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певного суспільства, яка полягає в єдності і логічності всіх юридичних норм та розподілі по галузях, підгалузях, інститутах та нормах права.

Система законодавства — цілісна сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів і являє собою зовнішній вираз системи права.

Структура системи законодавства — це її будова, яка зумовлена правом, інтересами держави та потребами практики правового регулювання.

Види структур системи законодавства:

- а) *галузева* — нормативно-правовий припис, нормативно-правовий акт, інститут, підгалузь, галузь;
- б) *субординаційна* — Конституція (Основний Закон), закон, указ, постанова, наказ тощо;
- в) *федеративна* — законодавство федеральне, законодавство суб'єктів федерації.

Систематизація нормативних актів — діяльність по владуванню і вдосконаленню нормативних актів, приведенню їх до певної узгодженості шляхом створення єдиних нормативних актів або їх збірників.

Види систематизації нормативних актів:

- а) *кодифікація* — вид систематизації діючих нормативних актів, що здійснюється за галузями права компетентними державними органами, в процесі якої проводиться їх переробка щодо змісту (усунення розбіжностей і суперечностей, відміна застарілих норм і т. п.) і створення зведеного нормативного акту (кодексу);
- б) *інкорпорація* — вид систематизації нормативних актів у вигляді зведення їх у збірниках у певному порядку (хронологі-

гічному, тематичному, алфавітному та ін.) без їх переробки і зміни змісту;

б) *консолідація* — вид систематизації законодавства, що включає в себе об'єднання нормативно-правових документів в єдиний юридичний документ, в якому їх зміст розташовується в логічній послідовності по розділах, главах, параграфах, статтях.

Галузь права — система правових норм, які регулюють суспільні відносини певного виду властивим їм методом.

Підгалузь права — це окрема частина галузі права, що об'єднує норми й інститути, які регулюють спеціальні види суспільних відносин.

Інститут права — частина галузі права, яка складається з сукупності правових норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини.

Норма права — загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки загального характеру, яке встановлене або санкціоноване державою, гарантується та охороняється або.

Правова система — це система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або групі держав.

Види інкорпорації:

1. За юридичним значенням: а) *офіційна* — підготовка і видання правотворчими органами або уповноваженими, за їх рішенням, збірників чинних нормативно-правових актів (наприклад, зібрання постанов Уряду України);

б) *неофіційна* — підготовка і видання збірників нормативно-правових актів правотворчими органами держави або будь-якими іншими організаціями чи особами.

2. За обсягом: — *загальна* (генеральна), *галузева*, *міжгалузева*, *спеціальна* (за окремими інститутами однієї галузі законодавства).

3. За критерієм об'єднання нормативно-правових актів: — *предметна*, *хронологічна*, *суб'єктивна* (залежно від органу, яким видано інкорпоровані акти) та ін.

Види кодифікації:

- а) за обсягом — галузева, міжгалузева, спеціальна;
- б) за формою вираження — основи законодавства, кодекс, статут, закон, положення та ін.

Правовий комплекс — сукупність двох або більше галузей права, які регулюють схожі суспільні відносини.

Тема 12. НОРМИ ПРАВА ТА ІНШІ СОЦІАЛЬНІ НОРМИ

Соціальні норми — це загальні правила поведінки людей в суспільстві, які обумовлені соціально-економічним ладом і є результатом свідомої вольової діяльності суб'єктів суспільства.

Соціальні норми характеризуються:

- правилами поведінки в суспільстві;
- правилами поведінки загального характеру;
- результатом свідомої вольової діяльності людей. Вони обумовлені соціально-економічним ладом суспільства.

Класифікація соціальних норм:

- а) за способом установаження і забезпечення — норми *права, моралі, громадських організацій, звичай* і т. д.;
- б) за змістом — *політичні, організаційні, норми культури, технічні* норми.

Норма права — це формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується її організаційною, виховною та примусовою діяльністю.

Ознаки правової норми: а) регулює групу кількісно невизначених суспільних відносин; б) адресована колу неперсоніфікованих суб'єктів; в) діє в часі безперервно; г) не вичерпує своєї обов'язковості певною кількістю її реалізації; д) її чинність припиняється, скасовується за спеціальною процедурою.

Ефективність норми права залежить від багатьох факторів — обґрунтованості, доцільності, користі, економічності, справедливості норми права, режиму законності, рівня правосвідомості та правової культури та ін.

Класифікація юридичних норм:

- а) за суб'єктом правотворчості — норми органів законодавчих, Президента, виконавчих і т. д.;
- б) за предметом регулювання — *конституційні, цивільні, адміністративні, кримінальні* та ін.;
- в) за методом правового регулювання — *імперативні, диспозитивні, заохочувальні, рекомендаційні*;
- г) за характером диспозиції — *уповноважуючі, зобов'язуючі, забороняючі*;
- д) за ступенем визначеності змісту — *абсолютно визначені, відносно визначені*;

е) за функціями в процесі правового регулювання — *матеріальні, процесуальні*;

є) за дією в часі — *постійні, тимчасові*;

ж) за сферою територіальної дії — *загальні, місцеві*;

з) за впливом на коло суб'єктів — *загальні, спеціальні, виняткові*;

и) за функціями права — *регулятивні, охоронні*.

Структура норми права — це її внутрішня будова, сукупність складових елементів (гіпотези, диспозиції, санкції).

Гіпотеза — частина норми права, в якій зазначаються умови, обставини, з настанням яких можна чи необхідно суб'єктам права реалізувати свої права і обов'язки, що визначені в диспозиції даної норми.

Диспозиція — це частина норми, в якій зазначаються права або обов'язки суб'єктів, указується дозволена (можлива) обов'язкова (необхідна), чи неприпустима (заборонена) поведінка суб'єкта.

Санкція — частина норми права, в якій зазначаються заходи державного впливу, соціального контролю. Санкції можуть бути як негативні, спрямовані проти ухилянь від суспільних норм, так і позитивні, спрямовані на стимулювання суспільством або соціальною групою тих чи інших відступів від прийнятих норм, якщо такі відступи сприяють прогресу суспільного життя.

Тема 13. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

Реалізація норм права — це втілення вимог правових норм у суспільних відносинах.

Процес правореалізації включає в себе всі юридичні дії, які йдуть за правотворенням. Етапи процесу правореалізації: а) конкретизація; б) застосування; в) безпосередня реалізація у формах додержання, виконання, використання.

Конкретизація виконує дві основні функції: а) проходить деталізацію, роз'яснення змісту, створення оптимальної моделі поведінки, яка відображає і послідовно розвиває мету початкової норми; б) створюється механізм правореалізації, що включає в себе юридичний, організаційний, інформаційний, ціннісно-психологічний елементи.

Додержання норм права — форма реалізації, яка полягає в утриманні від здійснення діяння, забороненого нормами права.

Аналогія права — вирішення юридичної справи на підставі загальних принципів (галузів, інститутів), якщо в законодавстві немає спеціальних або подібних норм, розрахованих на врегулювання таких же відносин.

Тема 15. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

Правові відносини — це суспільні відносини, учасниками яких є носіями прав і обов'язків, що встановлені нормами права.

Правовідносини поділяються на такі види:

- а) в залежності від кількості суб'єктів — *прости* та *складні*;
- б) за предметом правового регулювання — *кримінальні*, *цивільні*, *трудова*, *адміністративні* та ін.;
- в) за методом правового регулювання — *договірні* та *управлінські*;
- г) за змістом зобов'язаної сторони — *пасивні* та *активні*;
- д) в залежності від функціонального призначення — *регулятивні* та *охоронні*.

Склад правовідносин включає в себе: а) зміст правовідносин; б) суб'єкти правовідносин; в) об'єкти правовідносин. Зміст правовідносин поділяється на *фактичний* — це поведінка суб'єктів, та *юридичний*, тобто суб'єктивне право та юридичний обов'язок.

Суб'єктивне право — вид і міра можливої поведінки суб'єкта, когорта підлягає забезпеченню певними благами та охороною з боку держави.

Суб'єктивне право включає в себе: а) можливість самого носія суб'єктивного права діяти певним чином; б) можливість вимагати належної поведінки від відповідальної особи; в) можливість користуватися певними соціальними благами; г) можливість звернутися у певних випадках до компетентних державних органів з метою охорони свого суб'єктивного права і примусового забезпечення виконання юридичного зобов'язання.

Юридичний обов'язок — це вид і міра належної поведінки зобов'язаної особи.

Суб'єкти права: а) фізичні особи (громадяни певної країни, іноземні громадяни, особи з подвійним громадянством, особи без громадянства); б) посадові особи; в) соціальні організації (органи держави, громадські організації, трудові ко-

Виконання норм права — форма реалізації норм права, яка полягає в обов'язковому вчиненні дій, передбачених зобов'язуючими нормами права.

Використання норм права — форма реалізації уповноважуючих норм права, яка полягає в здійсненні суб'єктами своїх прав.

Тема 14. ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

Застосування норм права — це державно-владна, організаційна діяльність компетентних органів держави і посадових осіб по реалізації правових норм стосовно конкретних життєвих випадків шляхом винесення індивідуально-конкретних правових наказів.

Стадії правозастосування: а) встановлення та аналіз фактичних обставин юридичної справи; б) вибір та аналіз правової норми (відшук припису, перевірка тексту, тлумачення; в) винесення рішення (акта).

Функції правозастосування: а) індивідуального (казуального) правового регулювання; б) правозабезпечувальна.

Правозастосовний акт: індивідуально-конкретна, державно-владна приписка, яка внесена відповідним органом у результаті вирішення юридичної справи.

Юридичні властивості правозастосовних актів:

1. Видаються компетентними органами.
2. Розраховані на конкретний випадок або особу.
3. Відповідають нормативним актам.
4. Є результатом правозастосовної діяльності.
5. Формалізовані.
6. Мають державно-владний характер.

Основні вимоги правильного застосування норм права: а) законність; б) обгрунтованість; в) доцільність; г) справедливість.

Прогалини в законодавстві — відсутність (неповнота) нормативно-правової регламентації суспільних відносин у межах предмета фактичного правового регулювання, встановленого законодавством. Усуваються в процесі правотворчого акту.

Аналогія закону — вирішення конкретної юридичної справи на підставі норми права, яка регулює аналогічний випадок.

Тема 16. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА І ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Правова поведінка — передбачена нормами права соціально значуща поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюється їх свідомістю і волею.

Склад правової поведінки — система об'єктивних і суб'єктивних ознак, до яких відносяться: а) соціальне значення поведінки; б) регламентованість поведінки правом; в) здатність погати за собою юридичні наслідки; г) зовнішнє проявлення поведінки в діяльності і спілкуванні соціальних суб'єктів; д) сприйняття поведінки органами відчуття другої людини; е) знаходження поведінки під контролем свідомості і волі людини.

Види правової поведінки поділяються на: а) залежно від суб'єктів — *індивідуальну* та *колективну*; б) від дії чи бездії — *активну* чи *пасивну*; в) залежно від правомірності чи неправомірності поведінки — *правомірну*, *протиправну* та ін. **Механізм здійснення правової поведінки** — сукупність юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється регулювання поведінки людини і громадянина діючими нормами права.

Елементи механізму правової поведінки: а) правові норми, що регулюють поведінку людей; б) юридичні факти, тобто життєві обставини, з настанням яких норми права зв'язують народження юридичних наслідків, виникнення, зміну чи припинення правовідносин; в) правовідносини як взаємозв'язок суб'єктів права, змістом якого є суб'єктивні права і юридичні обов'язки; г) акти здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Законність, правопорядок, правосвідомість і правова культура є універсальними юридичними засобами названого механізму.

Правомірна поведінка — суспільно необхідна, бажана і допустима з точки зору інтересів громадянського суспільства поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, що полягає в здійсненні норм права, гарантується і охороняється державою.

Ознаки правомірної поведінки: а) об'єктивна можливість і необхідність поведінки; б) бажаність і допустимість; в) відповідність поведінки інтересам громадянського суспільства; г) гарантування і охорона поведінки державою; д) відповідність поведінки нормам права.

лективні, юридичні особи та ін.); г) соціальні спільності (нація, народ, нація, народність).

Об'єкти правовідносин — це матеріальні, духовні, інші соціальні блага, що задовольняють інтереси та потреби окремих громадян, їх організації, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини і здійснюють свої суб'єктивні права та обов'язки.

Види об'єктів правовідносин — це матеріальні та духовні блага, дії суб'єктів права, результати їх діяльності.

Правосуб'єктність — здатність виступати суб'єктом у правовідносинах, складається з правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

Правоздатність — це закріплена в законодавстві і забезпечена державою можливість особи мати об'єктивні права і нести юридичні обов'язки.

Дієздатність — це закріплена в законодавстві і забезпечена державою можливість особи своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Деліктоздатність — здатність особи нести юридичну відповідальність за скоєне правопорушення (делікти).

Юридичні особи — суб'єкти права, які мають відокремлене майно, від свого імені можуть набувати майнові права і обов'язки та бути позивачами і відповідачами в суді.

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, що передбачені нормами права, які викликають виникнення, зміни чи припинення правових відносин.

Юридичні факти поділяються: а) в залежності від наявності волі — на *юридичні дії*, тобто вольову поведінку людей, яка є зовнішнім вираженням волі і свідомості громадян, організацій, суспільних об'єднань на юридичні події, тобто обставини, виникнення та розвиток яких залежить від волі людей; б) в залежності від наслідків — на *правоутворюючі, правоозаплюючі та правоприпинюючі*; в) в залежності від форми їх проявлення — на *позитивні і негативні*; г) в залежності від характеру їх діяльності — на факти *одноразової дії* і факти *безперервних юридичних дій*.

Склад правомірної поведінки — це сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, що закріплюються нормами права і являють собою модель фактичної правомірної поведінки.

Види правомірної поведінки. Найбільш поширені серед них такі: а) складові елементи юридичних фактів — *юридичні вчинки і індивідуальні акти*; б) як форма реалізації норм права — *додержання, виконання, використання, правильне правозастосування*; в) як зміст правовідносин — *здійснення суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів, виконання обов'язків*; г) як форма вияву правомірної поведінки — *дія чи бездія*; д) залежно від способу детермінації правомірної поведінки — на активну і пасивну або соціально активну, позитивну, пасивну і під страхом юридичної відповідальності; е) від способу формулювання в нормативних актах — *прямо сформульовану і побічно передбачену нормами права*.

Протиправна поведінка — така, що протирічить діючим нормам права. Розрізняють: а) *правові відхилення*; б) *зловживання правом*, що не є правопорушенням; в) *правопорушення*.

Пропорушення — суспільно небезпечне, шкідливе, протиправне, каране діяння деліктоздатної особи, за яке може бути накладене покарання чи стягнення.

Склад правопорушення — сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, закріплених нормами права, що відтворюють юридичну модель правопорушення.

Об'єкт правопорушення — суспільні відносини, що охороняються нормами права.

Розрізняють загальний, родовий, видовий і безпосередній об'єкти.

Об'єктивна сторона правопорушення — це зовнішня сторона правопорушення, що характеризується діяльністю, (дією чи бездією), шкідливими наслідками, причинним зв'язком між діянням і шкідливими наслідками, місцем, часом, засобами, способами, обстановкою, обставинами скоєння правопорушення.

Суб'єкт правопорушення. Розглядають колективний і індивідуальний суб'єкти.

Індивідуальний суб'єкт — це фізична особа, що досягла певного віку і є осудною. Розрізняють приватну особу, службову особу, спеціальний суб'єкт.

Суб'єктивна сторона правопорушення — це внутрішня сто-

рона правопорушення, що характеризується виною, мотивом і метою особи, яка скоїла правопорушення.

Провина — психічне відношення особи до скоєного нею правопорушення, тобто до суспільно небезпечного діяння і суспільно небезпечних наслідків у формі провини чи неохрежності.

Намір має місце, коли суб'єкти правопорушення усвідомлюють суспільно небезпечний характер своєї дії (бездіяльності). Він передбачає суспільно небезпечні наслідки, бажане або свідомо допускає їх настання. Залежно від вольового критерію намір розрізняють як *прямий і непрямий*. Прямий і непрямий намір буває обдуманний, раптово виникнувший, не конкретизований.

Неохрежність при скоєнні правопорушення має місце тоді, коли суб'єкти правопорушення передбачають настання небезпечних наслідків свого діяння і легкоможно розраховують на їх запобігання, або не передбачають можливості настання таких наслідків, хоча повинні були і могли їх передбачити.

Залежно від вольового критерію розрізняють *самовпевненість і недбайливість*.

Мотив — це те, що відображається у свідомості суб'єкта правопорушення і слонукає його скоїти правопорушення.

Мета — уявлення суб'єкта правопорушення про бажаний результат, до якого він прагне, скоюючи правопорушення.

Види правопорушень — класифікаційні групи правопорушень за різними підставами. У залежності від ступеня суспільної небезпечності розрізняють злочини і проступки.

Злочин — вид правопорушення, що передбачається кримінальним законом, тобто суспільно небезпечні, кримінально протиправні, винні дії чи бездія фізичної осудної особи, яка досягла певного віку, що посягають на суспільний чи державний устрій країни, її політичну чи економічну систему, власність, особу, громадянські, економічні, політичні та інші права і свободи особи.

Проступки розрізняють як *адміністративні, дисциплінарні та цивільно-правові*.

Адміністративний проступок — посягаючі на державний чи громадський порядок, власність, права і свободи осіб, на встановлений порядок управління, протиправні винні дії чи бездія осудної особи, що досягла певного віку, за які законом передбачається адміністративна відповідальність.

Дисциплінарний проступок — посягаючі на дисципліну праці, військовою, державну, навчальну та інші види дисциплін

протиправні винні дії чи бездії осудної особи, що досягла певного віку, за які законодавством (іншими нормативними актами) передбачена дисциплінарна відповідальність.

Цивільно-правовий проступок — шкідливе, протиправне, винне порушення деліктоздатною особою врегульованих нормами цивільного права майнових і зв'язаних з ними немайнових особистих відносин, а також схожих з ними майнових і особистих відносин, передбачених нормами сімейного, земельного, колгоспного права.

Прийчини правопорушень — комплекс явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру, що здатні детермінувати протиправну поведінку суб'єктів права.

Позитивна юридична відповідальність — сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою особою.

Ретроспективна юридична відповідальність — специфічне правовідношення між державою і правопорушником по державно-правовому примусу, що характеризується засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладання на правопорушника обов'язку притерпіти позбавлення і не-благоприємні наслідки особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне правопорушення.

Ознаки ретроспективної юридичної відповідальності: а) державно-правовий примус; б) негативна реакція держави на правопорушення і суб'єкта, що винний в його скоєнні; в) обов'язок правопорушника притерпіти небагоприємні наслідки за свою протиправну поведінку.

Види юридичної відповідальності: а) кримінальна; б) адміністративна; в) цивільно-правова; г) дисциплінарна; д) матеріальна відповідальність робітників і службовців та ін.

Кримінальна відповідальність — різновидність ретроспективної відповідальності, що полягає в застосуванні до винної в скоєнні злочину фізичної особи виду і міри кримінального покарання.

Адміністративна відповідальність — покладення на винних фізичних осіб, що порушили правила поведінки, які діють у сфері управління та інших, регульованих адміністративним законодавством, сферах, адміністративних стягнень, що створюють для цих осіб небагоприємні наслідки особистого, майнового, морального та іншого характеру.

Цивільно-правова відповідальність — покладення цивільно-правових стягнень (неустойки, штрафу, пені і відшкодування збитків) на фізичну чи юридичну особу за невиконан-

ня або неналежне виконання зобов'язань або за заповідання позадоговірної майнової шкоди, а також за порушення деяких особистих немайнових прав (честь і гідність особи та ін.)

Дисциплінарна відповідальність — різновидність ретроспективної юридичної відповідальності особи за порушення норм права, що регулюють відповідну дисципліну, і застосування до порушника дисциплінарних стягнень. Розрізняють такі види дисциплінарної відповідальності: державну, трудову, військову, навчальну та ін.

Матеріальна відповідальність працівників — різновидність ретроспективної відповідальності працівника за майнову (матеріальну) шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації з наслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків.

Принципи юридичної відповідальності: а) відповідальність винної особи за діяння, а не за виявлення наміру; б) законність, невідворотність, доцільність і справедливості покладення юридичної відповідальності; в) процесуальна регламентованість юридичної відповідальності; г) гуманність і своєчасність юридичної відповідальності та ін.

Функції юридичної відповідальності — головні напрямки юридичного впливу як на правопорушника, так і на інших осіб з метою захисту правопорядку і виховання суб'єктів права, що скоїли чи можуть скоїти правопорушення.

Види функцій юридичної відповідальності: а) превентивна (попереджувальна); б) виховна; в) репресивна (каральна); г) компенсаційна (поновлююча); д) сигналізаційна (інформаційна) та ін.

Тема 17. СУСПІЛЬНИЙ ПОРЯДОК, ПРАВОПОРЯДОК, ЗАКОННІСТЬ, ДЕРЖАВНА ДИСЦИПЛІНА

Державна дисципліна — точне дотримання всіма організаціями та громадянами встановленого державного порядку діяльності державних органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб по виконанню обов'язків, покладених на них.

Форми державної дисципліни: планова, договірна, штабна, технологічна, службава та ін.

Законність — правовий режим точного і неухильного здійснення законів та інших юридичних нормативних актів держави як у сфері правотворчості, так і у сфері реалізації правових норм; режим, яким забезпечується всебічна охорона прав і інтересів особи, суспільства і держави.

Принципи законності: верховенство закону; єдність законності; реальність законності; всезагальність законності; непротивиставлення законності доцільності, справедливості; зв'язок законності та культури; своєчасність і неминучість відповідальності за правопорушення.

Гарантії законності — система матеріальних і нематеріальних умов і засобів, які забезпечують реальність законності. Види гарантії законності: економічні, політичні, ідеологічні, спеціальні (правові).

Правові гарантії законності — це передбачені законом спеціальні засоби впровадження, охорони і у випадку порушення — відновлення законності.

Види правових гарантії законності:

а) *за найближчими цілями:* превентивні або попереджувальні (спрямовані на запобігання правопорушенням); відновлюючі (спрямовані на усунення чи відшкодування негативних наслідків правопорушень); каральні або штрафні (спрямовані на реалізацію юридичної відповідальності щодо правопорушників);

б) *за суб'єктами застосування гарантії:* парламентські, президентські, судові, прокурорські, муніципальні, адміністративні (управлінські), контрольні;

в) *за характером юридичної поведінки:* правотворчі, пророз'яснювальні, правозастосувальні, правореалізаційні;
г) *за онтологічним статусом у правовій системі:* нормативно-документальні, індивідуально-документальні, діяльнісні.

Правопорядок — стан фізичної впорядкованості суспільних відносин, врегульованих правом, який виражає реальне, практичне здійснення законності.

Суспільний порядок — порядок, що реально склався в суспільстві в результаті здійснення всіх соціальних норм, при якому поведінка учасників відносин (чи правило) є суспільно корисною.

Тема 18. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ, ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ

Правосвідомість — це система понять, поглядів, уявлень та почуттів людей (колективів, суспільства в цілому), відносно правопорядку діючого і бажаного.

Професійна правосвідомість — це одна з форм правової свідомості, що являє собою систему правових знань, поглядів, почуттів, ціннісних орієнтацій інших елементів правової свідомості людей, що професійно займаються юридичною діяльністю.

Професійна правосвідомість працівників міліції — це правосвідомість особливої групи людей, що професійно займаються юридичною діяльністю в межах компетенції ОВС, яка формується внаслідок спеціальної освітньої підготовки і практичної діяльності.

Структура правосвідомості: за рівнем відображення правової дійсності — права психологія (правові почуття, звички, емоції, традиції) і права ідеологія (правові ідеї, правові теорії, правові поняття і категорії, правові принципи).

Види правосвідомості:

— *за суб'єктами правосвідомості:* індивідуальна, групова, суспільна;

— *в залежності від рівня освіти, практики:* теоретична, професійна, буденна.

Повага до права — це переконання особистості в соціальних та особистісних цінностях права, його справедливості, необхідності, як загальної міри рівності і свободи, як сукупності загальнолюдських правових цінностей.

Правова настанова — це схильність особистості до сприйняття змісту норми права, його оцінки, готовність до дій, вчинку, які мають юридичне значення, чи як можливість того чи іншого варіанту поведінки у сфері правового регулювання.

Правова культура — це вид суспільної культури, що в кількісному розумінні являє собою систему правових явищ, а в якісному — це всі правові загальнолюдські надбання в їх ціннісному для людства аспекті. Правова культура об'єднує правосвідомість, правове мислення, правотворчість, юридичну практику й інші правові явища, але тільки ту їх частину, яка

відноситься до загальнолюдського ціннісно-правового надбання.

Правове виховання — це ціленаправлена і систематична діяльність державних органів, громадських організацій, партій, рухів, професійних об'єднань, засобів масової інформації з метою впливу на свідомість особистості для формування у неї певних правових знань, ідей, уявлень, переконань, почуттів і настанов.

Форми правового виховання: правова пропаганда; правова освіта; правова агітація; індивідуальна правовиховна робота; правовиховний вплив літератури і мистецтва; виховний вплив юридичної і іншої державної і закордонної суспільної практики.

Правова агітація — форма правового виховання, яка полягає в правовому впливі на правосвідомість членів суспільства шляхом наглядної агітації, індивідуальної виховної роботи, шефства, громадських вихователів та ін.

Правова пропаганда — форма правового виховання, яка здійснюється шляхом усної пропаганди (лекції, бесіди, семінари та ін.) і за допомогою засобів масової інформації (телебачення, радіо, кіно).

Тема 19. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ' ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

Правовий вплив — це взятий в єдності і різноманітності весь процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей за допомогою соціальних, ідеологічних, психологічних, інформаційних і юридичних механізмів.

Правове регулювання — це форма впливу на суспільні відносини, що здійснюється тільки за допомогою правових засобів.

Предмет правового регулювання — це конкретні вольові суспільні відносини, що регулюються правом чи об'єктивно потребують правового врегулювання.

Метод правового регулювання — це сукупність прийомів і засобів, за допомогою яких упорядковуються суспільні відносини визначеного виду. Головними регулятивними засобами є: характер співвідношення дозволів, обов'язків і заборон; зміст і обсяг прав і обов'язків у суб'єктів правових відносин; механізм реалізації цих прав і обов'язків.

Принципи правового регулювання — це зумовлені найваж-

ливішими закономірностями суспільного розвитку і права, як соціального регулятора, втілені в нормах права нормативно-керівній джерела, що володіють вищою імперативною і загальнозначимістю. До них слід відносити загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи інститутів права, а також принципи правотворчості, правосуддя, правозастосування.

Стадії правового регулювання — це послідовність урегулювання суспільних відносин за допомогою правових засобів, що змінюють одне одного. Виділяють три стадії правового регулювання: на першій — відбувається регламентація суспільних відносин, тобто розробка юридичних норм. На другій — виникають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, тобто правовідносини. На третій — здійснюється реалізація суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Тип правового регулювання — це юридичний режим, загальний порядок регулювання, що складаються в певній сфері суспільних відносин. Їх розрізняють як загальнодозвільний (дозволено все, що прямо не заборонено законом); загальнозабороняючий (заборонено все, що прямо не дозволено законом).

Нормативне регулювання — це діяльність компетентних органів держави (і уповноважених на то суспільних організацій) по розробці і втіленню загальних правил поведінки — правових норм.

Індивідуальне регулювання — це вирішення конкретних ситуацій на підставі норм права. Відрізняють автономне індивідуальне регулювання — воно здійснюється між юридично рівними суб'єктами, і державно владне індивідуальне регулювання — воно має місце у відносинах між юридично нерівними суб'єктами.

Централізоване регулювання — це діяльність по врегулюванню суспільних відносин, що здійснюється з єдиного центру в межах всієї держави. Засобами централізованого регулювання виступають нормативно-правові акти — закони, укази, постанови, накази.

Децентралізоване регулювання — це діяльність по забезпеченню виконання функцій, які неможливо чи недоцільно централізувати в межах всієї держави. Головним засобом децентралізованого регулювання є індивідуальні акти.

Субординація — це такий вид регулювання, при якому відносини виникають здебільшого на ґрунті владних актів компетентних органів.

Координація — це такий вид регулювання, при якому від-

носини виникають головним чином з договорів та взаємних домовленостей.

Механізм правового регулювання — це система всіх правових засобів, за допомогою яких здійснюється результативне регулювання суспільних відносин.

Елементами механізму правового регулювання є: норми права, юридичні факти, правові відносини, акти реалізації та застосування норм права, законність, правова свідомість і культура.

Тема 20. ОСНОВНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ

Порівняльне правознавство — напрямок наукових досліджень, який займається порівняльним вивченням сучасних правових систем, виявленням рис подібності або рис відмінності між ними з метою їх пізнання та вдосконалення національних правових систем.

Правова система — сукупність статичних (юридичні норми та принципи, правові настанови) і динамічних (правотворчість, правореалізація, правосвідомість, правова культура) правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання поведінки людей в суспільстві.

Національна правова система — це правова система окремої держави.

Правова сім'я (сім'я правових систем, вид правових систем) — сукупність національних правових систем, які об'єднані спільністю історичного формування, видів джерел права, ведучих правових галузей та інститутів, правореалізації, правового понятійно-категоріального апарату.

Англо-саксонська правова сім'я — сукупність національних правових систем англосаксонських країн в яких домінуюче значення має судовий прецедент і процесуальна форма.

Загальне право — друге найменування англо-саксонського права, яке одержало цю назву тому, що воно виникло в XI—XV ст. як право загальне для всіх категорій вільних громадян і загальне для всієї Англії, всупереч існуючим до цього становим місцевим звичаям.

Загальне право в США — є загальне право союзу (федерації) на відміну від права окремих штатів.

Право справедливості — виникло в Англії в XIV ст. як

сукупність правових норм, які являють собою прецеденти Канцлерського суду, що винесли рішення на основі справедливості і розумілої та принципів загального права.

Прецедент (судовий та адміністративний) — внесення судом (адміністративним органом) рішення по конкретній справі, обґрунтування якого стає правилом, обов'язковим для всіх суддів (адміністративних органів) тої ж або нижчої інстанції при розгляді аналогічної справи.

Романо-германська (континентальна) правова сім'я — сукупність національних правових систем країн континентальної Європи та США, в якій переважає законодавство, тобто нормативні акти, що видані органами законодавчої та виконавчої влади.

Публічне право — це сукупність правових норм, які регулюють відносини у сфері загальнодержавного, сукупного (публічного) інтересу громадян.

Приватне право — це сукупність правових норм, які направлені на регулювання і захист автономних (приватних) інтересів індивідів та їх об'єднань.

Мусульманське право — діюча в мусульманських країнах система права, яка склалася в Арабському халіфаті в VII—X ст., та являє собою виплиску з ісламу правлі поведінки віруючих та санкції за їх невиконання.

Право мусульманської країни — це правова система якої-небудь мусульманської держави, що включає в себе діюче всередині цієї держави мусульманське право та інші нерелігійні правові норми, які видаються державною владою.

Коран — основне джерело мусульманського права, яке являє собою священну книгу мусульман, збірник проповідей, молитв, обрядових і юридичних настанов, які були введені пророком Мухамедом (Магометом).

Сунна — джерело мусульманського права; збірник традицій (адатів), якими повинні керуватися мусульмани; побудоване на розповідях (хаджах) про вчинки і вислови Мухамеда, що пояснюють і доповнюють Коран.

Іджма — джерело мусульманського права, яке являє собою одностайну думку докторів права, знавців ісламу, що об'єднує традиції, звичаї і практику, щоб встановити норму, принцип або інститут права, яких немає в Корані чи Сунні.

Кіайс — джерело мусульманського права, логіко-аналітичне тлумачення Корану, Сунни, Іджми для вирішення конкретної юридичної справи.

Фіх — мусульманська доктрина, що складається більш

ніж з 6000 праць знавців ісламу і яка використовується при розгляді юридичних справ, вибираючи при цьому юридичне судження найбільш авторитетних знавців права.

Шаріат — збірник релігійно-етичних і правових приписів ісламу, які спираються на Коран, Сунну і Фіхк.

Тема 21. ОСНОВНІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВА

Соціальна юриспруденція — теорія права, яка виникла на початку XX ст. в протиставлення до позитивізму. Її прибічниками Е. Ерліх, Г. Контрозанч та інші бачили вихідну точку права не в законодавстві, яке створюється державою, а в самому суспільстві, де воно формується. З їх точки зору, право — це система правил поведінки, фактичних правовідносин, створених самим суспільством і які реально існують у ньому незалежно від законодавства.

Синтетична теорія права — основоположником цієї теорії, яка виникла на початку XX ст., є Б. А. Кістяковський. Він вважав, що право, як явище реального життя, єдине, але його можна по-різному розуміти. По-перше, як сукупність норм, здійснення яких примусово захищене або гарантоване державою; по-друге, як сукупність правових відносин, що здійснюються в житті, в яких виробляються та кристалізуються правові норми; по-третє, як сукупність психічних переживань індивіда про права та обов'язки, які шляхом психічної взаємодії членів суспільства набувають загального визначення та об'єктивуються в правових нормах; по-четверте, як сукупність норм, що складають у себе ідеї про пеньє, які визначають зовнішні відношення людей між собою; по-п'яте, як сукупність правил, що вказують як знаходити в діючих правових нормах рішення для розглядання юридичних справ; по-шосте, як сукупність правил, що допомагають знаходити та установлювати норми для задоволення знов виникаючих потреб.

Неотомістська теорія права (Ж. Дабен, В. Кагراین, Ж. Миритен та ін.) — одна з доктрин природного права, що трактує сукупність вічних, незмінних та абсолютних принципів «людської природи», виникаючих від Бога, до яких неотомісти відносять: волю, справедливість, виконання укладених погоджень, солідарність, загальне блага та ін.

Феноменологічна теорія (Х. Вейцель, Г. Гуссерль та ін.) —

концепція природного права, яка вбачає основу права в так званих «ейдосах», які являють собою «чисті сутності», «ідеальні юридичні форми», «нормативні ідеї», випливаючі з «природи речей». На підставі ейдегичного права виникає емпрічне «живе право» — діючий в даний час нормативний порядок людських вчинків; у свою чергу, визначаючих утрімачня позитивного права.

Екзистенціалістська теорія права — (Е. Фехнер, Г. Кон та ін.) — одна з теорій природного права, заснована на одній іменній філософській теорії. З точки зору цієї теорії, право засновано на «світловому розумінні порядку» в «природі речей», та виявляється окремою людиною, його вільною волею, яка визначається конкретними умовами існування конкретної людини (екзистенції). З екзистенції людини та визначеною нею «природою речей», випливають «конкретні масштаби справедливості», тобто конкретна людина в конкретній ситуації визначає, що є право, а що ні.

Герменевтична теорія природного права (герменевтика — теорія тлумачення, розуміння), (А. Кауфман, В. Хассемер та ін.) — природне право тут трактується як історично розвиваюче, «справедливе на даний час право». Природне право випливає з ідеї права або справедливості. Ідея права (сфера повинного), тобто — загальні правові принципи, знаряди ради тривалої епохи, приводять у відповідність з «можливим фактичним життєвим положенням речей» (сфера сутності). У процесі цього «правонадходження» створюються позитивні правові норми (закони, звичаї, прецеденти). Це право «конкретизовано загальне, формально позитивне, вагоме для певного відрізка часу». У цьому ж процесі утворюється «конкретне, матеріально позитивне, вагоме для даної ситуації, історичне право: «конкретне право виникає з процесу історичного праворозуміння». Праворозуміння є ключовим у герменевтичній теорії. Воно являє собою не просто пізнання права, а процес, під час якого на підставі «живого історичного спликування відбувається становлення конкретного історичного права». «Розуміння тексту закону», яке здійснюється правозастосовувачами, чиниться не простим застосуванням права, а діянням, створюючи правову форму.

Психологічна теорія права виникла в середині XIX ст. і розвинена Пегражницьким. Гардом, Россі та ін. Вони заперечували об'єктивну реальність права (сукупність правових норм) і стверджували, що право є «психічним переживанням» (почуттям чи емоціями). Представники цієї теорії

стверджують, що можна знищити кодекси законів, але право залишається в головах людей, тому що тільки в них міститься правове почуття чи ідея права. Право, на думку Л. Петражицького, — це «імперативно-атрибутивна (обов'язково-правочинна) емоція», яка спонукає одну із сторін виконувати якусь дію, а з іншої сторони надає повноваження вимагати виконання цієї дії. Предметом теорії права він вважав правові переживання, які поділяються на переживання офіційно-догового (позитивного) та інтимного права.

Теорія інституціоналізму — одна із складових «соціологічної юриспруденції». Її представники (Ерліх та ін.) вважали, що поряд з державою існують інші інститути (організації), кожний з яких створює своє право. Вони називали його «життєвим правом». «Життєвим правом», — вважали вони, — є внутрішній порядок людських взаємин (сім'я, фабрики, профспілки та ін.). Суддя повинен бути настільки зв'язаний законом, наскільки останній не суперечить «живому праву» даної спільноти. Якщо суддя знайде цю суперечність, він вносить рішення на підставі «вільного знаходження права», при цьому джерелом права стає «природа речей», «мозчазне волевиявлення», «аксіоми довіри», «звички спілкувань».

Теорія нормативізму — один з напрямків сучасного юридичного позитивізму. Творець нормативізму Г. Кельзен (1881—1983) називає своє вчення «чистою» теорією права, розділяючи сферу пізнання на сферу суттєвого і сферу необхідного, яка ніяк не зв'язана зі сферою буття, не залежить від дійсності, існує сама по собі як логічна конструкція, що знаходиться в соціальній і політичній порожнечі. Сила права і його джерело — у самому праві. Спільним джерелом правових норм є бездоганно сформульована людською свідомістю основна норма. За її допомогою право створює ієрархічний порядок, при якому нижчі норми утворюються з вищих. Вищий ступінь права — Конституція — бере свою обов'язковість в основній нормі. Нижчий ступінь утворюють так звані індивідуальні норми, створені судом і органами управління, стосовно окремих правових ситуацій.

Теорія природного права найбільший розвиток і поширення набула в XVII—XVIII ст. натерододні буржуазних революцій. Засновники школи природного права Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Е. Кант та ін. стверджували, що поряд з позитивним правом, створеним державою, існує вище «природне право», притаманне людній від природи. Класичне визначення суті природного права дав Вольтер: «Природ-

ними законами я називаю такі закони, які природа вказує людям в усі часи для підтримки справедливості. Це в той же час закони, які відповідають людським інтересам і розуму». Кожний закон, створений людьми, на думку прихильників цієї теорії, містить властивості права саме в тому ступені, в якому він походить з законів природи; якщо він суперечить природному закону, то стає лише його перекрученням.

Юридичний позитивізм виник на початку XIX ст. Основними представниками цього напрямку були Д. Остін, К. Бергбом, А. Есмен, Г. Ф. Шершеневич. Юридичний позитивізм заперечував, що право обумовлене відповідним базисом. Юридичні норми розглядалися у цілому як продукт діяльності держави, як система загальнообов'язкових норм, запроваджених державою, яка ототожнюється з законом, запровадженим державною владою; що за своїм бажанням творить права громадян. Заперечуючи можливість пізнати природу права, розглядаючи його саму форму ізолювано від змісту, позитивісти вбачали завдання теорії права в простому описанні, тлумаченні, систематизації норм права, їх зовнішньому аналізу.

Тема 22. ОХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ

Суспільна охоронна діяльність — це сукупність матеріальних і нематеріальних заходів і дій, що реалізуються з правових і неправових формах і здійснюються державними і недержавними органами і організаціями з приводу забезпечення національної безпеки.

Суспільну охоронну діяльність слід розуміти як комплексну систему заходів і дій тому, що вона включає передусім організацію економічної, політичної, ідеологічної, екологічної безпеки. До того ж самостійними напрямками забезпечення національної безпеки є: зростання злочинності, захист прав громадян, охорона здоров'я, збереження культурних, історичних надбань країни тощо.

Забезпечення національної безпеки — це конкретні напрямки політичної, економічної, ідеологічної, суспільної, охоронної діяльності, пов'язані з виявленням, профілактикою та подоланням того, що деструктивно впливає на усталене існування країни, її громадян, важливих суспільних і державних інституцій.

До категорій системного підходу, забезпечуючих виявлення системних якостей національної безпеки, відносяться такі загальні для всіх соціальних систем, категорії:

а) цілі і інтереси; б) матеріальна база; в) нормативна база; г) духовна база; д) інституційна основа; е) кадровий склад; є) сама охоронна діяльність, як головний системоутворюючий фактор.

Правоохоронна діяльність має такі ознаки:

а) пов'язана з розглядом юридичної справи (правопорушення, скарги, конфлікти, суперечки);

б) здійснюється уповноваженими на те державними і недержавними суб'єктами, коло яких визначене нормативними актами;

в) відбувається в здійсненні відповідних операцій з нормами права;

г) її результати фіксуються у відповідних процесуальних документах, що мають офіційний характер і встановлену форму;

д) детально врегульована нормами процесуального права

Суб'єктами правоохоронної діяльності є компетентні уповноважені державні органи, що взагалі чи безпосередньо виконують ті чи інші завдання у сфері охорони права. До них слід відносити: Раду національної безпеки (організаційно-координаційну діяльність); законодавчу, виконавчу і судову владу; прокуратуру, Службу національної безпеки, Національну гвардію; органи внутрішніх справ і насамперед міліцію в їх структурі; органи охорони здоров'я, екологічного захисту, санітарного нагляду і деякі інші.

Норми, у складі яких міститься юридичний факт, що зв'язаний з наданням суб'єктам прав і покладанням на них обов'язків з метою забезпечення нормальної організації суспільних відносин, називаються регулятивними або первинними.

Норми, що встановлюють правові наслідки правопорушення чи других обставин, які перешкоджають здійсненню регулятивних норм, називаються охоронними (похідними).

Правові відносини, що виникають з правовірних дій подій і мають на меті забезпечення нормальної організації суспільного життя, називаються регулятивними.

Правові відносини, що виникають з передбачених законом конфліктних ситуацій, які перешкоджають здійсненню регулятивних правовідносин, називаються охоронними.

Ознаки ОВС як суб'єкт правоохоронної діяльності:

1. ОВС є одним з найбільш важливих суб'єктів правоохоронної діяльності.

2. Об'єктом правоохоронної діяльності ОВС є забезпечення правопорядку і національної безпеки.

3. Згідно з внутрішньою структурою правоохоронна діяльність ОВС диференціюється на попередження, припинення, знищення негативних суспільних відносин чи відновлення порушень.

Види правоохоронної діяльності працівників ОВС:

— за змістом і значенням у механізмі правового регулювання: *охоронна, захисна, відновлююча, наглядова, контрольна;*

— в залежності від способу впливу на різні етапи (стадії) правопорушення: *посереджувальна (загальна, індивідуальна), розслідувальна, дозвільна; виконання покарання;*

— згідно з регламентацією норм права: *матеріальна і процесуальна.*

Форми правоохоронної діяльності працівників ОВС:

— оперативно-розшукова діяльність;

— профілактична;

— адміністративна;

— дізнавчо-слідча;

— виконання покарання.

Тема 23. ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО І ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКА

Юридичний процес — це система взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених державних органів, посадових осіб, а також визначених інших суб'єктів, що виражається у здійсненні операцій для вирішення юридичних справ, які викликають відповідні юридичні наслідки (документи чи рішення) і регулюються процедурно-процесуальними нормами.

Ознаки юридичного процесу:

— розпочинається з розгляду відповідної юридичної справи. *Юридична справа* — це така обставина, яка розглядається (вирішується) на підставі закону, а її наслідки здійснюються для його виконання;

— це діяльність, яка передбачає здійснення різних операцій з нормами права;

— всі операції з нормами права здійснюються лише встановленим кодом органів і осіб;

— засобами забезпечення результатів, що одержуються в процесі розгляду юридичної справи, виступають процесуальні документи;

— юридичний процес одержує чітку всебічну регламентацію за допомогою процесуального права;

— під час провадження юридичного процесу інтенсивно використовуються технічні засоби.

Види юридичного процесу здебільшого класифікуються по предметній ознаці, при цьому як основа класифікації враховуються відповідні галузі матеріального права. Звідси такі різновиди юридичного процесу як кримінальний, цивільний, адміністративний, земельний і т. д. Крім цього за функціональною ознакою виділяють такі види процесів:

— *установчий* — спеціалізована діяльність уповноважених органів держави, посадових осіб і суспільних організацій по реалізації норм матеріального права, які встановлюють їхні по формувальному, знищенню чи перебудові органів держави, посадових осіб і інших суб'єктів управління;

— *правотворчий* — спеціалізована діяльність уповноважених органів держави, суспільних організацій і посадових осіб по підготовці, затвердженню і офіційному проголошенню нормативно-правових актів;

— *правозастосовний* — специфічна діяльність уповноважених органів держави, суспільних організацій, посадових осіб по розгляду і вирішенню індивідуальних справ, що мають юридичне значення;

— *судовий* — специфічна діяльність суду і суддів по здійсненню правосуддя між різними суб'єктами суспільства;

— *контрольний* — діяльність органів держави, громадських організацій по спостереженню і перевірці відповідності виконання і дотримання підлеглими суб'єктами нормативно-правових приписів і припинення правопорушень передбачених організаційно-правовими засобами.

Суб'єкти процесуальних прав можна умовно розділити на дві великі групи: *перша* — суб'єкти безпосередньо зацікавлені в результатах юридичного процесу (потерпілий, звинувачуваний, законний представник неповнолітнього тощо); *друга* — суб'єкти, що виконують свої функції для забезпечення реалізації «чужих» інтересів (слідчий, прокурор, працівник міліції, інші особи).

Об'єкт процесуальних прав відносин. — це інтерес учасників процесу, безпосередньо зацікавлених в його результатах.

Зміст процесуальних прав відносин охоплює:

а) процесуальні суб'єктивні права; б) процесуальні обов'язки.

Загальна природа і призначення процесуального права визначається тим, що воно є похідним від матеріального права і обслуговує потреби ефективної реалізації останнього.

Система процесуального права — це відносно самостійна від системи матеріального права, об'єктивно зумовлена, збалансована і внутрішньо несуперечлива сукупність процесуальних норм, що диференціюються на галузі, інститути і норми.

Головними ознаками системи процесуального права є: відносна самостійність; об'єктивна зумовленість; внутрішня несуперечливість; диференціація на складові елементи (галузі, інститути, норми).

Галузь права — це система юридичних процесуальних прав, які регулюють певну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання, наприклад кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне й інші галузі права.

Інститут процесуального права — це система юридичних процесуальних норм, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин, наприклад підсудність у кримінально-процесуальному праві.

Норма права — це одиничне, загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, яке встановлене або санкціоноване державою, гарантується та охороняється нею.

Система процесуального законодавства — це вся сукупність упорядкованих певним чином, зумовлених об'єктивними інтересами, нормативно-правових актів, що є зовнішньою формою виразу системи права.

Головними ознаками системи процесуального законодавства є: зумовленість суб'єктивними інтересами, упорядкованість певним чином, наближеність до структури системи права.

Структура процесуального законодавства може мати такі різновиди:

1. За галузеву ознакою (кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні та інші процесуальні нормативно-правові акти).

2. За юридичною силою (процесуальні закони, процесуальні підзаконні акти).

Систематизація процесуального законодавства, тобто діяльність по зведенню нормативно-правових актів (або їх елементів) у цілісний комплекс, також здійснюється двома основними способами: інкорпорацією і кодифікацією.

Специфічними ознаками норм процесуального права є те, що, *по-перше*, всі приписи процесуальних норм носять процесуальний характер, тобто всі вони визначають найбільш доцільний порядок здійснення правотворчої, правозастосовної, судової, установчої і контрольної діяльності. *По-друге*, приписи процесуальних норм адресуються суб'єктам, які наділені повноваженнями на застосування норм матеріального права. *По-третє*, процесуальні норми, як і норми матеріального права, мають трьохчленну структуру. Проте характеризуючи кожну структурну частину (гіпотезу, диспозицію, санкцію) слід звертатись до аналізу норм матеріального права.

Тема 24. ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Тлумачення норм права — це з'ясування і роз'яснення суті правової норми.

Критерії виділення видів тлумачення:

- за функціями;
- за суб'єктами;
- за шириною;
- за обсягом;
- за аналогією.

За функціональною направленістю тлумачення може ділитися на:

- а) з'ясування. Відбувається тоді, коли особа тлумачить норму для себе і являє собою внутрішній розумовий процес, що виходить за свідомість самого інтерпретатора;
- б) роз'яснення — це зовнішній процес, який виявляється в поясненні (викладенні) іншим особам свого розуміння змісту правової норми.

За суб'єктом тлумачення можна розділити на:

- 1. **Офіційне**. Виробляється компетентними органами і наділено юридичною силою. Воно може бути: а) *аутентичним*, т. б. виробляється органом, який видав норму права; б) *легальним* (делегованим), коли правом тлумачення законодавчо наділяється який-небудь орган, що не видавав цієї норми.

Воно теж поділяється на: *відомче*, яке здійснюється керівництвом установи якого-небудь відомства і розповсюджується на його співробітників; *офіційне* (міжвідомче) із сферою розповсюдження на інші відомства.

2. **Неофіційне**. Виконується неуповноваженим суб'єктом і не наділене юридичною силою. Може бути: а) *доктринальним* (науковим), що здійснюється в наукових працях юристів; б) *професійним*, що проводиться адвокатами, юристами, консультантами, для яких роз'яснення змісту є професійним обов'язком; в) *буденним*, що здійснюється людьми, які не мають спеціальних юридичних знань.

За шириною тлумачення може бути: а) *загалом* — розраховане на необмежену кількість випадків (казусів), котрі регулюються на підставі норми, що тлумачиться, т. б. передбачає можливість неодноразового його використання; б) *казуальне* — виявляється в розв'язанні змісту норми стосовно до конкретного випадку.

За обсягом тлумачення розрізняється на:

- а) *буквальне* — (адекватне) — мовне формулювання змісту цієї норми;
- б) *обмежувальне* — зміст норми права потрібно розуміти вужче буквального тексту;
- в) *розповсюджувальне* — зміст норми більш широкий, ніж буквальный текст.

За аналогією тлумачення проводиться, коли виявляється прогалина в праві і вимагається його подолання. Може бути:

- а) за аналогією закону, коли характеризується норма права, яка регулює схожі з неурегульованими правом суспільні відносини;
- б) за аналогією права, коли відсутня норма права, яка регулює близькі по характеру з неурегульованими правом відносини, то аналізу піддаються загальні принципи права, принципи галузей і інститутів права, і на тій основі приймається рішення.

Способи тлумачення правових норм — це спеціальні заходи, правила і засоби пізнання змісту правових норм, які використовуються інтуїтивно суб'єктом для одержання виразності правових явищ. Бувають: 1) *граматичне* (мовне, філологічне) тлумачення — складається в з'ясуванні змісту норми з точки зору семантичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних правил мовознавства; 2) *спеціально-юридичне* тлумачення використовується при аналізі норми, яке містить спеціальну термінологію, поняття, конструкції, що втребують

від інтерпретатора знання не стільки правил граматики, скільки юридичної науки, техніки і практики; 3) *логічне* тлумачення — це з'ясування змісту норми на основі правил логіки; 4) *систематичне* тлумачення здійснюється шляхом визначення місця норми в системі права; 5) *історико-політичне* тлумачення виражається у вивченні конкретних історичних умов, обставин, причин створення акта, досвіду реалізації, подібних йому схожих норм; 6) *функціональний* (соціологічний) спосіб спирається на вивчення зовнішніх факторів умов, в яких функціонує, діє, застосовується норма, яка тлумачиться; 7) *теологічне* (цільове) тлумачення — це аналіз суті правової норми шляхом в'ясування мети.

Тема 25. ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ. РОЛЬ ОВС В ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

Правовий статус особи — юридично закріплене положення людини і громадянина в сучасному суспільстві.

Основні права, свободи і обов'язки особи — правила поведінки особи, що виражають її інтереси і суспільства в цілому, відображають найбільш суттєві зв'язки особи з суспільством і державою та закріплені в конституції держави.

Законні інтереси особи — дозволені нормативно-правовими актами прагнення особи до задоволення своїх потреб, потреб, до володіння тими чи іншими благами, соціальними цінностями, послугами.

Громадянство — політико-правовий зв'язок особи з державою, внаслідок якого на особу поширюється державна влада і забезпечується здійснення її прав, свобод, законних інтересів і виконання обов'язків як на території країни, та і за її межами.

Принципи правового статусу особи — основні ідеї, що характеризують положення людини і громадянина в сучасному суспільстві. До них можна віднести: а) рівноправність громадян; б) користування іноземними громадянами і особами без громадянства передбаченими законом правами і свободами; в) додержання конституції і законів, виконання іноземними громадянами і особами без громадянства інших обов'язків, передбачених законом; г) надання іноземцям права при-тулку.

Рівноправність громадян передбачає: а) рівність перед

законом; б) рівність прав жінки і чоловіка; в) рівність прав громадян різних рас і національностей.

Гарантії забезпечення прав і обов'язків — відповідні умови і засоби, що сприяють втіленню в життя проголошених прав і свобод і виконання обов'язків перед громадянами. **Види гарантії:** а) економічні; б) політичні; в) ідеологічні; г) духовні; д) юридичні.

Юридичні гарантії — різні правові засоби, що забезпечують здійснення і охорону прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

Види юридичних гарантії: а) нормативні, конституційні, галузеві, відомчі; б) ефективна робота державних органів по забезпеченню прав і свобод громадян.

Суб'єктивне право — вид і міра можливої поведінки суб'єкта права, що підлягає забезпеченню соціальними благами та охороні з боку держави.

Вочі припускають: 1) можливість носія суб'єктивного права діяти певним способом; 2) можливість вимагати певних дій від зобов'язаного суб'єкта; 3) можливість користуватися певним соціальним благом, що закріплюється суб'єктивним правом; 4) можливість звернутися до компетентного державного органу або службової особи за захистом свого суб'єктивного права.

Види суб'єктивних прав людини і громадянина: а) економічні; б) політичні; в) громадянські; г) соціальні; д) особисті; е) екологічні та ін.

Економічні права — це такі можливості людини і громадянина, які характеризують їхню участь у виробничій матеріальних благ. До них відносять: а) право на приватну власність (індивідуальну і колективну); б) право на вибір професії; в) можливість вибору роду занять і роботи за своєю покликанням; г) право на професійну підготовку і перепідготовку; д) право на справедливую оплату праці; е) право на відпочинок та ін.

Політичні права — можливості людини і громадянина брати участь у громадському та державному житті, вносити пропозиції про поліпшення роботи державних органів, їхніх службових осіб і об'єднань громадян, критикувати недоліки в роботі, безпосередньо приймати участь у різних об'єднаннях громадян. До цієї групи прав відносяться: а) право брати участь в управлінні державними і громадськими справами; б) обговорювати і приймати закони та рішення загальнодержавного і місцевого значення (референдум); в) вносити

пролозиці про поліпшення роботи і критикувати недоліки державних органів, громадських об'єднань, їхніх посадових осіб; г) утворювати і брати участь в роботі об'єднань громадян; д) вибирати і бути обраним в органи державні та місцевого самоврядування; е) мати громадянство і правосуб'єктивність та ін.

Громадянські права — можливості людей, що характеризують їхне фізичне і біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних та деяких інших потреб. Сюди відносять такі суб'єктивні права: а) право на життя; б) недоторканість особи, житла, особистого життя; в) вибір місця проживання; г) належний рівень матеріального забезпечення та ін.

Соціальні права — можливості людини і громадянина для забезпечення належних соціальних умов життя, такі як: а) право на охорону здоров'я; б) право на житло; в) право на матеріальне забезпечення в старості, під час хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника та ін.

Екологічні права — можливості людини і громадянина на безпечне екологічне середовище.

Культурні права — можливість доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) та всього людства. Це право на освіту, на користування досягненнями вітчизняної та світової культури, на свободу наукової, технічної та художньої творчості.

Юридичний обов'язок — установлена нормами права точка зору сусільно необхідної, розумової і доцільної поведінки, що напружена на задоволення потреб сусільства і особи.

Юридичний обов'язок включає в себе: 1) необхідність виконання певної дії; 2) необхідність утримання від виконання дій, що протирічать уповноваженому суб'єкту; 3) необхідність вимагати виконання чи невиконання тих чи інших дій від інших осіб; 4) необхідність нести відповідальність за невиконання обов'язкових дій.

Дяча Конституція України закріплює такі обов'язки: а) додержуватися Конституції і законів України; б) сумлінно працювати в обраній галузі сусільно корисної діяльності, додержуватися дисципліни праці; в) оберігати інтереси держави, сприяти зміцненню її могутності і авторитету; г) захищати свою Вітчизну; д) служба у Збройних Силах України; е) поважання національної гідності інших громадян; є) зміцнення дружби всіх національностей в Україні; ж) поважати

права і законні інтереси інших осіб, бути непримиримими до антигромадських вчинків, сприяти охороні громадського порядку; з) батьки повинні піклуватися про дітей, а діти — про батьків; и) берігти природу і охороняти її багатства; і) оберігати історичні пам'ятки і культурні цінності; ї) сприяти розвитку дружби і співробітництва з іншими народами.

Тема 26. ЮРИДИЧНА НАУКА І ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА

Юридична наука — система знань про об'єктивні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права, про їхнє місце й призначення з сусільному житті.

Юридична наука вивчає державу і право в єдності з погляду внутрішніх закономірностей їхнього виникнення і розвитку, у зв'язку з соціально-економічною структурою сусільства, їхню зумовленість цією структурою і їхній зворотний вплив на її розвиток. Крім того, юридична наука досліджує специфіку сусільного усвідомлення державно-правових явищ, правосвідомість і психологічне опосереднення державно-правового життя, а також практичне функціонування державно-правових інститутів у формі правових відносин та інших правових зв'язків суб'єктів права.

Юридична наука вивчає державно-правову організацію сусільства в цілому, в її специфічних закономірностях розвитку й функціонування. Тим самим вона визначає державно-правову організацію сусільства і входить до системи сусільних наук.

Юриспруденція — (лат. — правознавство) — сукупність правових наук правознавства. Термін «юриспруденція» в правовій науці застосовується для позначення теоретичної діяльності в галузі права і практики застосування права.

Загальнотеоретичні юридичні науки (теорія держави та права, історія політичних та правових вчень) — науки, що вивчають закони розвитку держави і права, властиві всім їхнім історичним типам і перехідним формам, а також загальні закономірності кожного історичного типу, розвиток ідей та поглядів щодо суті й призначення держави і права в сусільстві.

Історико-юридичні науки (історія держави і права) — науки, що вивчають історичний розвиток держави і права, властиві всім їхнім історичним типам і перехідним формам, а також загальні закономірності кожного історичного типу, розвиток ідей та поглядів щодо суті й призначення держави і права в сусільстві.

науки, що досліджують конкретно-історичний розвиток держави і права країни чи епохи, їхню соціально-політичну суть.

Галузеві юридичні науки (цивільне право, адміністративне право, кримінальне право та ін.) — науки, що вивчають окремі галузі права, тобто самостійні підрозділи права, які складаються з сукупності норм права, що регулюють правові відносини в певній галузі суспільного життя.

Міжгалузеві юридичні науки — науки, що вивчають правові явища, які виникають на стиках юридичних наук.

Спеціально-прикладні юридичні науки (криміналістика, правова психологія та ін.) — науки, що вивчають явища на стиках юридичних і неюридичних наук, а також техніку юриспруденції.

Функції юридичної науки — зміст, основні напрямки пізнання закономірностей виникнення і розвитку держави та права, їх місця й призначення в суспільному житті.

Юридична наука виконує такі функції:

а) **теоретико-пізнавальну**: теоретично засвоїти державу та право, політико-правові явища суспільства, визначити закономірності та перспективи їхнього розвитку і на основі цього виробити науково-обґрунтовані прогнози;

б) **ідеологічну**: розкрити особливості української держави та права, утвердити загальнолюдські цінності;

в) **практично-прикладну**: сприяти виробленню державно-правової політики, удосконаленню органів держави, форм та методів їх діяльності, розвитку законодавства, раціоналізації правового регулювання, підйому правового виховання і правової культури.

Предмет юридичної науки — держава та право, державні і правові явища, які в сукупності утворюють державно-правову дійсність.

Методи юридичної науки — сукупність принципів, правил, прийомів наукової діяльності, що застосовується для отримання істинних, об'єктивно відображаючих державно-правову дійсність, знань.

Методи юридичної науки можна розділити на:

а) **загальні** — застосовуються всіма або більшістю наук;

б) **приватнонаукові** — притаманні деякій групі наук;

в) **спеціальні** — притаманні одній конкретній науці.

Юридична практика — це діяльність та накопичений при цьому досвід компетентних органів, посадових осіб і громадян по виданню та реалізації юридичних норм.

Судова практика — це діяльність судових органів по роз-

гляду цивільних та кримінальних справ і накопичений при цьому досвід.

Прокурорська практика — це накопичений досвід та діяльність органів прокуратури по нагляду за дотриманням законності.

Слідча практика — це розслідування та накопичений досвід, а також рекомендації, напрацьовані на основі аналізу розслідування найбільш складних кримінальних справ.

Практика органів внутрішніх справ базується на основі їхньої діяльності по виконанню вироків, постанов та рішень судових органів, по розгляду справ про адміністративні правопорушення, по нагляду за дотриманням правил дорожнього руху, паспортного режиму тощо.

Правоположення — міркування загального характеру, що склалися в практиці застосування норм права.

Функції юридичної практики — зміст та основні напрямки діяльності державних органів. Юридична практика виконує такі функції:

а) **правонаправляючу** — об'єднує, надає цілеспрямований характер діяльності правозастосовних органів при вирішенні юридичних справ;

б) **правоконкретизуючу** — конкретизує (уточнює, деталізує) зміст юридичної норми;

в) **інформаційно-прогностичну** — на основі накопиченого досвіду та інформації здійснюється коректування, оновлення законодавства та прогнозування його розвитку.

Форми юридичної практики — це спосіб (порядок) організації та діяльності компетентних органів, посадових осіб по виданню, реалізації юридичних норм. Існують такі форми юридичної практики:

а) **поточна** — досвід застосування законодавства, що знайшов свій вираз у рішеннях судових органів по конкретних юридичних справах;

б) **прецедентна** — досвід застосування законодавства, що знайшов свій вираз у постановках і визначеннях вищих судових, а також арбітражних і деяких інших органів по конкретних справах, що мають принциповий характер;

в) **кертівна** — досвід застосування законодавства, що знайшов свій вираз в особливих актах центральних судових та інших юрисдикційних органів, в яких дані практики узагальнено і сформульовано у вигляді конкретизуючих нормативних принципів.

Тема 27. ВЛАДА І ПРАВО

Влада — елемент або фактор, сутність зв'язків, що об'єднує людей, збирає їх у суспільстві та керує ними, засіб впливу на суспільство. Влада має універсальні риси:

а) *загальність* — функціонування у всіх сферах суспільних відносин і політичних процесів;

б) *інклюзивність* — здатність проникати у всі види діяльності, зв'язувати людей і суспільні групи та представляти їх.

Влада виконує ряд функцій: а) організаційну; б) регулятивно-контрольну; в) репресивну.

Влада складається як система функцій з моделювання своєї особистої діяльності, аналізу політичної та суспільної обстановки і конкретних ситуацій, визначення своєї стратегії і тактичних завдань, нагляду і боротьби з порушенням норм поведінки і т. ін.

Соціальна влада — засіб організації суспільства, керівництва людьми, фактор організованості і порядку в суспільстві, здійснюється для досягнення обраних людиною або суспільством ідеалів, тримається на авторитеті.

Політична влада — різновид соціальної влади, здійснюється в інтересах окремих груп або верств населення, засіб наведення волі володарюючих підлеглим, має свій спеціальний механізм функціонування.

Функціями політичної влади є формування політичної системи суспільства, організація його політичного життя, політичних відносин, керівництво справами суспільства і кінцево-кінцем — створення певного, характерного для того або іншого суспільства типу правління, політичного режиму та державного ладу.

Державна влада — втілена в державно-правові інститути політична влада, яка призначена для регулювання і перетворення суспільних відносин, контролю та нагляду за дотриманням норм поведінки і покарання в разі їхнього порушення.

Форма здійснення влади — порядок організації інститутів влади для керівництва та регулювання суспільних відносин. *Формами здійснення влади* є: а) панування; б) наснага; в) авторитет.

Метод здійснення влади — це спосіб впливу влади на суспільство в цілому, окремі групи людей, конкретну людину з метою керівництва справами суспільства.

Методами здійснення влади є: а) примус; б) переконання.

Суб'єкт влади — активна сторона владних відносин, дії якої направлені на об'єкт цих відносин з метою спонукати його вчинити або утриматись від вчинення тих чи інших дій за її бажанням.

Об'єкт влади — пасивна сторона владних відносин (пасивний суб'єкт), сторона, яка підкоряється волі володарюючого суб'єкта.

Владовідносини — відносини, що виникають між суб'єктом та об'єктом влади, особливі вольові відносини між людьми, групами людей, суспільними групами, суспільством і його частинами, тобто суб'єктами, які наділені свідомістю, волею та здатністю до діяльності для здійснення влади в суспільстві.

Право — регулятор суспільних відносин, юридична форма визначення справедливості, система нормативних настановлень, що виражають ідеї свободи, у відповідності з якими повинна здійснюватись влада в суспільстві, створюватись і функціонувати система законодавства та система державних інститутів, підтримуватись соціальна стабільність у суспільстві.

Право як соціальний феномен має такі загальні та специфічні ознаки:

1. Право складається із нормативних настанов, нормативність яких означає впорядкованість у мисленні та суспільно-му житті, коли вони підпорядковані певним правилам.

2. Право виражає ідеї справедливості і свободи. Справедливим є те, що служить для добробуту людини, не обмежує інтереси інших людей, не завдає шкоди суспільству.

3. Право має свій предмет здобуття. Це влада, держава, порядок у суспільстві.

4. Право регулює поведінку людини. Воно впливає на її думки і почуття.

5. Право має специфічну форму свого виразу — законодавство.

Свобода — невід'ємна ознака людини, тільки при наявності її можливе нормальне існування особи, розкриття всіх її творчих можливостей.

Суб'єктивне юридичне право — певні можливості (свободи), які належать саме суб'єкту — учаснику суспільного життя і, отже, залежить від нього, від його свідомості.

Об'єктивне юридичне право — загальнообов'язкові правила поведінки, які існують незалежно від індивідуальної свідомо-

сті, поза нею: вони виникли й існують до того і незалежно від того, коли людина вступає в суспільне життя

Принципи права — основоположні ідеї, які виражають сутність права і впливають із генеральних ідей справедливості та свободи. Основними (загальними) принципами права є: а) демократизм; б) гуманізм; в) законність; г) рівність; д) взаємність відповідальності.

Функції права — основні напрямки юридичного впливу на суспільні відносини. Перш за все це такі:

1. *Регулятивна функція* — вплив права на нормальні, природні і корисні для людини та суспільства відносини.

2. *Охоронна функція* — охорона правових відносин від різноманітних промаганих посягань.

3. *Виховна функція* — вплив права на особу, завдяки чому в неї формується повага до прийнятих демократичним шляхом законів, необхідність дотримуватись у своїй поведінці правових приписів.

Правове регулювання — це здійснення за допомогою права та інших юридичних засобів владного впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони і розвитку.

Правовідносини — суспільні відносини, які виникають внаслідок впливу норм права на поведінку людей, це зв'язок між людьми через суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Тобто — це суспільні відносини, які врегульовані нормами права. **Соціальні норми** — правила поведінки загального характеру, що регулюють суспільні відносини між індивідами, колективами, соціальними групами тощо, спрямовуючи їхню практичну діяльність в інтересах суспільства.

Правові норми — загальнообов'язкові правила поведінки, що встановлюються або санкціонуються і виконання яких забезпечується (гарантується) державою.

Тема 28. СУЧАСНІ АСПЕКТИ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Праворозуміння — ті або інші ідеї, що пояснюють походження, сутність і зміст права як соціального явища.

Юридичний позитивізм виник на початку XIX ст. Основні представники — Д. Остін, К. Бербом, Г. Ф. Шерешеневич. Його основою став філософський позитивізм, що проголошує-

вав відмову від вивчення сутності явищ як такої, яка не піддається пізнанню. Виходячи з цього, юридичний позитивізм закликає до простого описування, систематизації норм права без аналізу причин їх виникнення, спрямованості і т. п. Протягом з позитивістської точки зору, — це норма, що дана об'єктивно і не потребує іншого політичного, економічного і т. п. обґрунтування, крім самого факту свого існування. Діюче право — це непорушна догма, і завдання юристів полягає лише в систематизації і тлумаченні багаточисельних норм, та в створенні системи абстрактних понять, які обслуговують ці норми. Завдання юридичної науки, з точки зору позитивізму, зводиться до вивчення діючого, позитивного права, але не ідеї права. Слід вилучити всілякі дослідження про обґрунтованість, справедливості і т. п. правових норм. Недопустимі і побажання про те, яким повинно бути право, адже воно — це наказ, що виходить від влади, підтверджений силою примусу, а тому підлягає безумовному виконанню.

На певному етапі розвитку суспільства ідеї юридичного позитивізму сприяли підвищенню авторитету права. У той же час відмежування від соціальних основ права, ствердження формально-догматичного, описового методу дослідження права не сприяли об'єктивному дослідженню сутності і шляхів подальшого його розвитку.

Нормативізм — нова модернізована форма позитивізму, творець якого Г. Кельзен (1881—1974) називав своє вчення «чистою теорією права». Виходячи з з'ясування І. Канта про розрив того, що повинно бути і дійсною сутністю явищ та предметів, Г. Кельзен відриває право від реальної дійсності і визначає його як норму про те (або) як повинно бути, від чого фактично, реальна дійсність завжди чимось відрізняється. Таким чином, право завжди являє собою відірвану від дійсності норму про те, що повинно бути. «Чистота» права досягається такою побудою його системи, яка робить право незалежним від будь-якого неправового фактора (Бога, держави, політичної влади, ідеології, класу і т. д.). Ця система має вигляд піраміди, на вершині якої знаходиться основна норма, яка забезпечує єдність всіх норм і цілісність права. Основна норма не має матеріального змісту і виступає всеохоплюючою категорією пізнання та виводиться за допомогою людської свідомості. Нижче основної норми розміщується конституція, яка впливає з основної норми, далі — закони та укази (розпорядження), що мають силу законів. На найнижчому рівні піраміди розташовані індивідуальні норми, що

рядок», систему фактичних правовідносин. Право — це частина життя і змінюється разом з оточуючою його дійсністю. Тому право може існувати поза букви закону. Виходячи з цього, вважається можливим для судді та інших правозастосувачів керуватись не законом, а винести рішення на основі «живого» права, яке міститься в правилах самого життя. Завдання юридичної науки вбачаються не у сфері норм права, а у живченні процесу дії та застосування права в суспільстві, у процесі якого відбувається врегулювання протиріч між різними суспільними групами.

Марксистсько-ленінська теорія права виникла у другій половині XIX ст., розвитку і найбільшого впливу досягла у другій половині XX ст. Увібрала в себе деякі ідеї як соціологічної юриспруденції, так і нормативізму. З одного боку право визнавалось виключно продуктом боротьби між класами і засобом забезпечення класового панування. З відмиранням класів зникне і право. З другого, — право повинно відповідати ідеалам свободи, рівності, братерства. Основними джерелами права є нормативні акти і, перш за все, закони, які повинні відображати потреби суспільного розвитку та інтереси пануючого класу. З розвитком цих потреб та інтересів відповідно змінюється і право, яке повинно розвиватись у напрямку до вказаних ідеалів. Юридична наука повинна вивчати як соціально-економічні умови формування та реалізації правових норм, так і самі правові норми, що регулюють ці відносини.

Психологічна теорія права виникла в кінці XIX ст. (Петражицький, Тард, Росс) і відкидає обумовленість права матеріальними умовами життя суспільства, найважливішими факторами суспільного розвитку, у тому числі формування і розвитку права, визначає психологічні властивості характеру, інстинкти людей, їх почуття та переживання. Всі правові явища — норми права, правовідносини і т. д. — продукт свідомості людини і існують не об'єктивно, а в тій мірі, в якій людина усвідомлює їх для себе. Отже, закон, правова норма, дійсне право — це уявлення людей, а писане право, писані закони — лише незначне відображення дійсного права. Існування в суспільстві єдиного права забезпечується, адже право — суть переживання, уявлення окремої людини, а тому існує, наприклад, дитяче право (впевненість дитини мати право на увагу з боку батьків, на одержання від них подарунків), злодійське право, що витікає з усвідомлення членами багатї необхідності підкорятися вожаку, право дружби,

створюється судом та органами управління стосовно до окремих правових ситуацій.

Важливою рисою нормативізму є ідея динаміки права, його постійного і безпосереднього відношення і самовдосконалення. Цей процес здійснюється через діяльність судів. «Чистота» правової теорії забезпечується і відмежуванням правознавства від інших соціальних та політичних наук. Правознавство повинно вивчати нормативний порядок суспільних відносин на рівні конкретного явища, без дослідження його зв'язків з реально існуючими суспільними відносинами, тобто так, ніби це явище існує саме по собі. Наука про право не повинна цікавитись питанням про причини виникнення юридичних норм, її завдання — досліджувати лише сформульовані в праві величчя, тобто те, що, з точки зору правових норм, повинно відбуватись у дійсності.

Теорія природного права свого розвитку і поширення набула в XVII—XVIII ст. напередодні буржуазних революцій. Її засновники Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Вольтер та ін. Серед великої кількості модифікацій можна виділити такі основні положення цієї теорії:

а) природне право виникло із природи людини, з її розуму й існує незалежно від держави. Таким чином, норми природного права — це закон, але писаний не законодавцем, а «самою природою вписаний у серце людини»;

б) природне право є вічним, незмінним та незалежним від держави та позитивного (писаного, діючого) права, якому воно передуює;

в) до природних і невід'ємних прав людини належать особиста свобода, рівність та право приватної власності;

г) діюче право, що створене законодавцем від імені держави, має значення лише тоді, коли воно відповідає принципам природного права.

У період становлення і розвитку теорії природного права була спрямована проти безправ'я феодального суспільства, закликала до заміни божественного права правом людським і в цьому вбачається її прогресивне значення.

Соціологічна юриспруденція як теорія виникла на початку XX ст. на противагу позитивізму (представники Ерліх, Г. Конторович) і виходить з системного та функціонального призначення права, з його взаємозв'язку з суспільством та обумовленістю фактичними суспільними відносинами. Соціологічній напям сучасного правознавства розглядає право не як систему абстрактних і формальних норм, а як «живий по-

любове право і т. п. Юридична наука повинна вивчати правові переживання, які поділяються на переживання офіційно-ділового (позитивного) права, та переживання інтимного права.

Екзистенціалістська теорія права базується на одноіменній філософській течії, основним поняттям якої є «існування» (екзистенція) або «буття». У відповідності з нею людське буття — це чуттєво-просторове існування, з якому людина знаходиться в постійній боротьбі з ворожим до неї світом. Переборюючи цю ворожість, людина робить себе своїм власним твором і одержує, таким чином, свободу. У цій боротьбі кожен сам для себе визначає, що є моральним або аморальним, правомірним або протиправним. Отже, екзистенціалізм відкидає існування єдиного закону і правопорядку тому, що вони не можуть охопити динамічну дійсність, яка складається з окремих неповторних ситуацій. Виходячи з цього, право не може мати загальнооб'язкового нормативного характеру. Право не в законі, а в суддівському рішенні, яке повинно ґрунтуватись не на законі, а на розумінні суддею законності, моральності і т. п. Такий висновок дає широкий простір для судового свавілля і підриву законності в суспільстві.

Теорія інституціоналізму виходить з того, що в суспільстві поряд з державою існують інші інститути (організації), кожний з яких створює своє «живе» право, під яким розуміється порядок людських взаємин у межах певної організації (сім'ї, фабрики, профспілки і т. п.). Закони, що видані державою, дійсні в тій мірі, в якій вони не суперечать «живому» праву даної спілки. При наявності таких суперечностей справа повинна вирішуватись на основі «природи речей», «звнчк' спілкувань» тощо.

Тема 29. ЗМІСТ, ФОРМА ТА СТРУКТУРА ПРАВА

Суть права полягає в тому, що воно є соціальним регулятором, положення якого ґрунтуються на надбаннях розвитку людської цивілізації та культури і який виступає критерієм визначення правомірності або протиправності поведінки людей та їх об'єднань.

Матеріальний зміст права — вся сукупність існуючих правил поведінки нормативного характеру.

Функціональний зміст права — здатність права впливати

на поведінку людей через його використання як критерій визначення їх поведінки — правомірної (дозволеної) або протиправної (недозволеної).

Форма права — спосіб внутрішньої організації та зовнішнього вигляду правових норм, за допомогою якого засвідчується їх державна загальнооб'язковість.

Зовнішня форма права — засіб юридичного виразу права, у результаті якого воно об'єктивується і набуває офіційності та загальнооб'язковості.

Основні види зовнішніх форм права:

1. **Нормативно-правовий акт** — офіційний письмовий документ компетентного органу держави, в якому закріплене формальнооб'язкове правило поведінки загального характеру, що встановлюється (санкціонується) і забезпечується державою (закон, постанова, указ і т. д.).

2. **Правовий звичай** — санкціонований і забезпечуваний державою звичай, який містить у собі правила поведінки загального характеру.

3. **Правовий прецедент** — рішення державного органу по конкретній справі, якому надається формальна обов'язковість при зрешенні в майбутньому аналогічних справ.

4. **Нормативно-правовий договір** — формальнооб'язкове правило поведінки загального характеру, що встановлюється за згодою кількох суб'єктів і яке визнається та забезпечується державою.

Внутрішня форма права — сукупність узгоджених і взаємозв'язаних між собою елементів (норм, інститутів, галузей), що у своїй сукупності й утворюють право.

Таким чином, внутрішня форма права тождна системі права і складається з його норм, інститутів та галузей.

Структура права — внутрішня організація права, як сукупності правил поведінки, що складається з елементів, які утворюються шляхом групування певних норм на основі загальних для них ознак.

У межах структури права розрізняють:

Об'єктивне право — сукупність існуючих у державі правових норм.

Суб'єктивне право — зафіксована в нормах права можливість певної поведінки тих або інших суб'єктів.

Публічне право — сукупність норм права, які регулюють відносини між тими, що правлять, і тими, якими правлять.

До публічного права відносяться такі галузі, як державне, адміністративне і т. п. право.

Приватне право — сукупність норм права, які регулюють відносини між приватними особами.

До приватного права відносяться такі галузі, як сімейне, цивільне і т. п. право.

Регулятивне право — сукупність норм права, які спрямовані на впорядкування суспільних відносин шляхом установлення певних правил поведінки.

Охоронне право — сукупність норм права, які спрямовані на забезпечення встановлених регулятивним правом правил поведінки шляхом визначення певних санкцій до суб'єктів, що порушують ці правила.

Матеріальне право — сукупність норм права, які встановлюють права і обов'язки учасників суспільних відносин.

Процесуальне право — сукупність норм права, які встановлюють процедуру здійснення законних прав і обов'язків учасників суспільних відносин.

Тема 30. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Юридичний процес — це системна діяльність уповноважених суб'єктів права по вирішенню юридичних справ, урегульована процесуальними нормами, закріплена в процесуально-правових документах і забезпечена засобами юридичної техніки.

Функції юридичного процесу — це основні напрямки впливу юридичного процесу на суспільне життя, що виражають його роль та соціальне призначення.

Процесуальні норми — це норми права, що встановлюють права та обов'язки суб'єктів процесуальної діяльності, опосередковують порядок їх реалізації і документального оформлення, закріплюють процесуально-правові поняття.

Процесуальні правовідносини — це правовідносини, що виникають на основі норм процесуального права для реалізації норм матеріального права.

Процесуальна форма — це система передбачених процесуальним правом юридичних засобів, відносин і дій, за допомогою яких вирішуються всі питання, що виникають в юридичному процесі. Їх складають: процесуальний режим, процесуальне провадження, процесуальні стадії.

Процесуальний режим — це сукупність юридичних засобів, що забезпечують атмосферу чітко налагодженого порядку

ку розгляду юридичної справи і найбільш ефективного досягнення результату, передбаченого правом. Його складають: принципи процесуальної діяльності, способи здійснення процесуальної дії, гарантії забезпечення процесуальної діяльності.

Принципи процесуальної діяльності — це основоположні ідеї, що виступають в юридичному процесі як загальнообов'язкові, безперечні вимоги. Розрізняють конституційні, загальнопроцесуальні та спеціалізовані принципи.

Способи здійснення процесуальної діяльності — це процесуальні інструменти, що використовуються суб'єктами процесу для здійснення своїх функцій. Вони складають: а) методи впливу на динаміку процесу; б) міру організації поведінки учасників процесу; в) засоби реалізації процесуальних дій; г) прийоми здійснення операцій з тим або іншим об'єктом процесу.

Гарантії процесуальної діяльності — це організаційно-правові умови забезпечення безперешкодного, ефективного, правомірного здійснення учасниками процесу всіх процесуальних дій.

Процесуальне провадження — це комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених процесуальних відносин та дій, які: а) утворюють певну сукупність процесуальних відносин; б) знаходять свій вираз у певній системі засобів установлення і доказування обставин юридичної справи; в) закріплюються в певних процесуальних актах-документах.

Процесуальне доказування — діяльність уповноважених учасників юридичного процесу по збиранню доказів, їх перевірі, оцінці, закріпленню й отриманню обрнтованих висновків з метою встановлення об'єктивної істини по юридичній справі.

Юридичні докази — фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку уповноважені органи встановлюють наявність або відсутність обставин, що мають значення для правильного вирішення справи.

Процесуальні стадії — відносно самостійний комплекс взаємопов'язаних процесуальних дій.

Предмет доказування — коло юридичних фактів, що підлягають установленню і дослідженню у відповідному процесуальному провадженні.

Тягар доказування — це розподіл обов'язків між сторонами процесу по доказуванню.

Межі доказування — це границі достатності представлення доказів для розгляду юридичної справи.

Суб'єкти процесуального доказування — це особи, уювно-важені у встановленому законом порядку збирати, представляти, перевіряти, оцінювати докази і офіційно обґрунтовувати свої висновки по юридичній справі.

Засоби доказування — матеріальні і нематеріальні предмети та явища, за допомогою яких встановлюються фактичні дані по юридичній справі.

Процесуальні документи — це правові акти, що являють собою письмові документи уювноважених учасників процесу, які закріплюють результати процесуальних дій та існують як юридичні факти, що обумовлюють виникнення, зміну і припинення певних процесуальних правовідносин.

АЛФАВІТНИЙ ВКАЗІВНИК ОСНОВНИХ НАУКОВИХ ПОНЯТЬ І КАТЕГОРІЙ

Поняття (категорія)	Стор.
Адміністративна відповідальність	36
Адміністративний проступок	35
Аналогія закону	30
Анархізм	19
Аналогія права	31
Англо-саксонська правова сім'я	42
Апарат держави	18
Аутентичне тлумачення норм права	52
Буденне тлумачення норм права	53
Буквальне тлумачення норм права	33
Ведучий на полюванні	7
Види методів теорії держави і права	3
Види правопорушень	35
Види правоохоронної діяльності працівників СБС	49
Види правових гарантій законності	38
Види функцій держави	15
Види інкорпорації	27
Види правосвідомості	39
Види кодифікації	27
Види правомірної поведінки	33
Види юридичної відповідальності	37
Види структур системи законодавства	26
Види юридичних наук	3
Виконання норм права	30
Використання норм права	30
Відомче тлумачення норм права	52
Військовий вождь	7
Вказівка	24
Влада	60
Владовідносини	61
Внутрішні справи	13
Вплив органів держави	15
Внутрішні функції держави	15
Внутрішня форма права	67
Вплив об'єднань громадян	14
Галузеві юридичні науки	58
Галузь права	27, 51
Гарантії забезпечення прав і обов'язків особи	54
Гарантії законності	38
Гарантії процесуальної діяльності	69
Герменевтична теорія природного права	15

Стор.

Інкорпорація	26
Інститут права	27, 51
Інструкція	24
Історико-юридичні науки	57
Історичний тип держав	11
Казуальне тлумачення норм права	53
Капіталістичний тип держав	11
Кіайс	43
Класифікація норм права	28
Кодифікація	28
Консолідація	27
Конфедерація	17
Координація	41
Коран	48
Кримінальна відповідальність	36
Культурні права	25, 56
Легальне тлумачення	52
Людина	4
Марксистське розуміння права	65
Матеріальна відповідальність	37
Матеріальне право	22, 66, 68
Межі доказування	70
Меритократія	20
Мета	35
Метод здійснення влади	60
Метод правового регулювання	40
Методологія теорії держави і права	3
Методи юридичної науки	58
Механізм держави	18
Механізм здійснення правової поведінки	33
Механізм правового регулювання	42
Міжгалузеві юридичні науки	58
Монархічна форма правління	16
Моніталізм	20
Мотив	55
Мусульманське право	33
Наказ	28
Намір	28
Народ	35
Населення	4
Національна держава	3
Нація	17
Недемократичний державно-правовий режим	15
Необережність	44
Неоомістська теорія права	20
Неокапіталізм	53
Неофіційне тлумачення норм права	27, 28, 51
Норма права	63
Нормативізм	6, 41
Нормативне регулювання	
Нормативно-правовий акт	
Нормативно-правовий договір	

73

Стор.

Гіпотеза	29
Громадське регулювання	6
Громадські організації	13
Громадянин	4
Громадянство	54
Громадянське суспільство	4, 11
Громадянські права	56
Деліктоздатність	32
Демократичний державно-правовий режим	17
Держава (ознаки, історичні типи)	10
Державна влада	60
Держави соціально-демократичного типу	11
Державні підприємства і державні установи	18
Державне регулювання	5
Децентралізоване регулювання	41
Дивергенція	20
Диспозиція (поняття, види)	29
Державна дисципліна	37
Дисциплінарна відповідальність	37
Дисциплінарний проступок	35
Дієдатність	32
Договірна теорія виникнення держави	9
Додержання норм права	29
Доктринальне тлумачення норм права	53
Доктрина технократії	21
Екзистенціалістська теорія права	45, 66
Екологічні права	56
Економіка	5
Економічні права	55
Елементи механізму правової поведінки	33
Емергенція	20
Етатизм	20
Етнос	5
Ефективність норм права	28
Забезпечення національної безпеки	47
Загальне право	42
Загальнолюдські цінності	5
Загальносоплетичні юридичні науки	57
Закон	23
Законні інтереси особи	54
Законність	38
Засоби доказування	70
Застосування норм права	30
Злочин	35
Зміст правовідносин	31, 51
Зовнішня форма права	67
Іджма	15
Імперія	43
Індивід	17
Індивідуальне регулювання	4
Індивідуальний суб'єкт	6, 41

72

Стор.

Об'єкт правопорушення	34
Об'єктивне право	22, 61, 67
Об'єкт влади	61
Об'єктивна сторона правопорушення	34
Об'єкт правовідносин	32
Об'єкт процесуальних правовідносин	51
Обмежувальне тлумачення норм права	53
Ознаки ОВС, як суб'єкт правоохоронної діяльності	49
Основні ознаки правової держави	12, 18
Ознаки, що відрізняють державу від органів влади в пер- вісному суспільстві	10
Ознаки правомірної перевірки	33
Ознаки юридичного процесу	49
Ознаки правової норми	28
Органи держави (поняття, види)	18
Органічна теорія виникнення держави	9
Основні вимоги правильного застосування норм права	30
Основні права, обов'язки і свободи особи	54
Особа	4
Особисті суб'єктивні права	25
Офіційне тлумачення норм права	52
Охолократія	20
Сферні форми	48
Охоронне право	23, 68
Охоронні правовідносини	48
Парламентська республіка	16
Патріархальна теорія виникнення держави	9
Первісне стадо	7
Первісний лад	7
Передумови виникнення держави	8
Підлагузь права	27
Підзаконні нормативно-правові акти	23
Плем'я	7
Повага до права	39
Політика	5
Політична влада	12, 60
Політична культура	14
Політична особа	13
Політичні партії	13
Політична свідомість	14
Політична система суспільства	12
Політична система України	14
Політичний режим	13
Політичний процес	13
Політичні правовідносини	13
Політичні права	13, 55
Політичні норми	13
Політичні погляди	14
Політичні функції	13
Положення	24
Порядок	24
Порівняльне правознавство	42

74

Стор.

Правозастосовний акт	30
Правила	30
Право	24
Право справедливості	61
Правова агітація	42
Правова держава	40
Правова культура	40
Правова поведінка	12
Правова пропаганда	39
Правосвідомість	33
Правова сім'я	40
Правова система	39
Правова настанова	27, 42
Правове виховання	42
Правове регулювання	39
Правовий вплив	40, 62
Правовий звичай	40
Правозній комплекс	23, 67
Правозній прецедент	27
Правовий статус особи	23, 43, 67
Правові відносини	54
Правові норми	31, 48, 62
Правоздатність	62
Правомірна поведінка	32
Правоохоронна діяльність держави	33
Праволоження	48
Правопорушення	59
Правопорядок	34
Праворозуміння	38
Правосуб'єктність	62
Предмет доказування	32
Предмет правового регулювання	59
Предмет теорії держави і права	40
Предмет юридичної науки	3
Приватне право	58
Прямус у первісному суспільстві	22, 43, 68
Принципи процесуальної діяльності	3
Принципи законності	69
Принципи юридичної відповідальності	38
Принципи права	37
Принципи правового регулювання	24, 63
Принципи правопорушень	41
Провина	36
Прокурорська практика	35
Програми в законодавстві	59
Професійна правосвідомість працівників влади	30
Професійна поведінка	34
Професійна правосвідомість	39
Професійне тлумачення норм права	53
Процес розпаду первісного ладу	8
Процесуальна форма	
Процесуальне доказування	

75

Стор.

Процесуальне законодавство	49, 50
Процесуальне право	23, 68
Процесуальне провадження	69
Процесуальний режим	68
Процесуальні документи	7
Процесуальні норми	68
Процесуальні правовідносини	68
Процесуальні стадії	69
Психологічна теорія виникнення держави	9
Психологічна теорія права	9, 45, 65
Публічне право	22, 43, 67
Рабовласницький тип держав	11
Реалізація норм права	29
Регулятивні норми права	62
Регулятивне право	23, 68
Регулятивні правовідносини	48
Республіканська форма правління	16
Рівноправність громадян	54
Рід	7
Рішення колегії	24
Романо-германська (континентальна) правова сім'я	43
Рушійні сили розвитку суспільства	5
Саморегулювання	5
Санкція	29
Свобода	61
Середовище соціальної системи	6
Склад правової поведінки	33
Склад правовірної поведінки	34
Склад правовідносин	31
Склад правопорушення	34
Синтетична теорія права	41
Система законодавства	26
Система процесуального законодавства	51, 52
Система права	26
Система процесуального права	51
Систематизація нормативних актів	26
Система юридичних наук	42
Слідча практика	59
Соціальна влада	60
Соціальна держава	20
Соціальна діяльність	4
Соціальні норми	28, 62
Соціальна організація	6
Соціальна система	6
Соціальна спільність	4, 13
Соціальна юриспруденція	44
Соціальне регулювання	5
Соціальний інтерес	5
Соціальний прогрес	5
Соціальні відносини	6
Соціальні групи	6
Соціальні права	56

76

Стор.

Соціальні суб'єкти	4
Соціальні суб'єктивні права	25
Соціологічна юриспруденція	64
Спеціально-прикладні юридичні науки	58
Способи здійснення процесуальної діяльності	69
Способи тлумачення правових норм	53
Стадії застосування норм права	30
Стадії правового регулювання	41
Старійшина	2
Статут	24
Структура політичної системи	13
Структура норми права	29
Структура права	67
Структура правосвідомості	39
Структура системи законодавства	26
Суб'єктивне право	25, 31, 55, 61, 67
Суб'єкти влади	61
Суб'єкти політики	13
Суб'єкти правовідносин	31
Суб'єкти правоохоронної діяльності	48
Суб'єкти процесуального доказування	70
Суб'єкти процесуальних правовідносин	50
Суб'єктивна сторона правопорушення	34
Субординація	41
Суверенітет	14
Судова практика	58
Сунна	43
Суспільна влада	7
Суспільна охоронна діяльність	47
Суспільні відносини	31
Суспільний порядок	38
Суспільно-економічна формація	6, 7
Суспільство	4
Теоретичне розуміння права і держави	54
Теорія держави загального добробуту	21
Теорія еліт	22
Теорія інституціоналізму	46, 66
Теорія конвергенції	21
Теорія насильства	9
Теорія масового суспільства	20
Теорія нормативізму	46
Теорія плюралістичної демократії	21
Теорія природного права	46, 64
Теорія розподілу влад	19
Тип правового регулювання	4
Типологія держав	11
Тлумачення норм права	52
Трудові колективи	13
Тягар доказування	69
Унітарна держава	17
Федеративна держава	17
Феноменологічна теорія права	11

77

Феодалний тип держав	11
Фікх	43
Форми взаємодії...	14
Форми виникнення держави	8
Форми правоохоронної діяльності	49
Форми держави	16
Форми (джерела) права	23
Форми державного устрою	17
Форми здійснення влади	60
Форми здійснення функцій держави	16
Форми правового виховання	40
Форма права	67
Форми юридичної практики	59
Форми державної дисципліни	37
Фратрія	7
Функції держави	15
Функції політичної влади	60
Функції права	24, 62, 66
Функції правозастосування	30
Функції суспільної влади	7
Функції теорії держави і права	3
Функції юридичної відповідальності	37
Функції юридичної науки	58
Функції юридичної практики	59
Функції юридичного процесу	68
Функції юридичного права	24
Функціональний обов'язок	21
Християнський соціалізм	41
Централізоване регулювання	36
Цивільно-правова відповідальність	36
Цивільно-правовий проступок	26
Цінність суб'єктивних прав	44
Шариат	12
Шляхи формування правової держави в Україні	33, 36
Юридична відповідальність	57
Юридична наука	30
Юридичні властивості правозастосовних актів	55
Юридичні гарантії	32
Юридичні особи	58
Юридична практика	31, 56
Юридичний обов'язок	47, 62
Юридичний позитивізм	49, 68
Юридичний процес	32
Юридичні факти	69
Юридичні докази	57
Юриспруденція	

Тема 1. Предмет, метод і функції держави і права. Система юридичних наук і місце в ній теорії держави і права	3
Тема 2. Суспільство, держава, право	4
Тема 3. Походження, розвиток держави	7
Тема 4. Держава в політичній системі суспільства	12
Тема 5. Функції держави	15
Тема 6. Форми держави	16
Тема 7. Механізм держави. Місце органів внутрішніх справ України в українській державі	18
Тема 8. Основні сучасні концепції держави	19
Тема 9. Поняття, походження і сутність права. Об'єктивне право	22
Тема 10. Суб'єктивне право	25
Тема 11. Система права і система законодавства	26
Тема 12. Норми права та інші соціальні норми	28
Тема 13. Реалізація норм права	29
Тема 14. Застосування норм права як особлива форма їх реалізації	30
Тема 15. Правові відносини	31
Тема 16. Правова поведінка і юридична відповідальність	33
Тема 17. Суспільний порядок, правопорядок, законність, державна дисципліна	37
Тема 18. Правова свідомість, правова культура та правове виховання	39
Тема 19. Правове регулювання та його механізм	40
Тема 20. Основні правові системи сучасності	42
Тема 21. Основні сучасні концепції права	44
Тема 22. Охоронна діяльність держави	47
Тема 23. Процесуальне право і його характеристика	49
Тема 24. Тлумачення норм права	52
Тема 25. Правовий статус особи. Роль ОВС в його забезпеченні	54
Тема 26. Юридична наука і юридична практика	57
Тема 27. Влада і право	60
Тема 28. Сучасні аспекти праворозуміння	62
Тема 29. Зміст, форма та структура права	66
Тема 30. Основи теорії юридичного процесу	68
Алфавітний вказівник основних наукових понять і категорій	71
	79

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ

**Словник термінів і визначень з курсу
«Загальна теорія держави і права»**

Навчальний посібник

Коректори **О. С. Ковтун, Л. П. Рябіца**

Поз. 23 ТП УАВС. 1995

Здано у виробництво 4.10.94. Підписано до друку 22.05.95.
Формат 60×80/16. Друк високий. Папір друкарський № 2. Ум. друк.
арк. 6.04. Обл.-вид. арк. 6.35. Тираж 1000 прим.
Зам. М684. Ціна договірна.

Українська академія внутрішніх справ
Друкарня МВС України, м. Київ